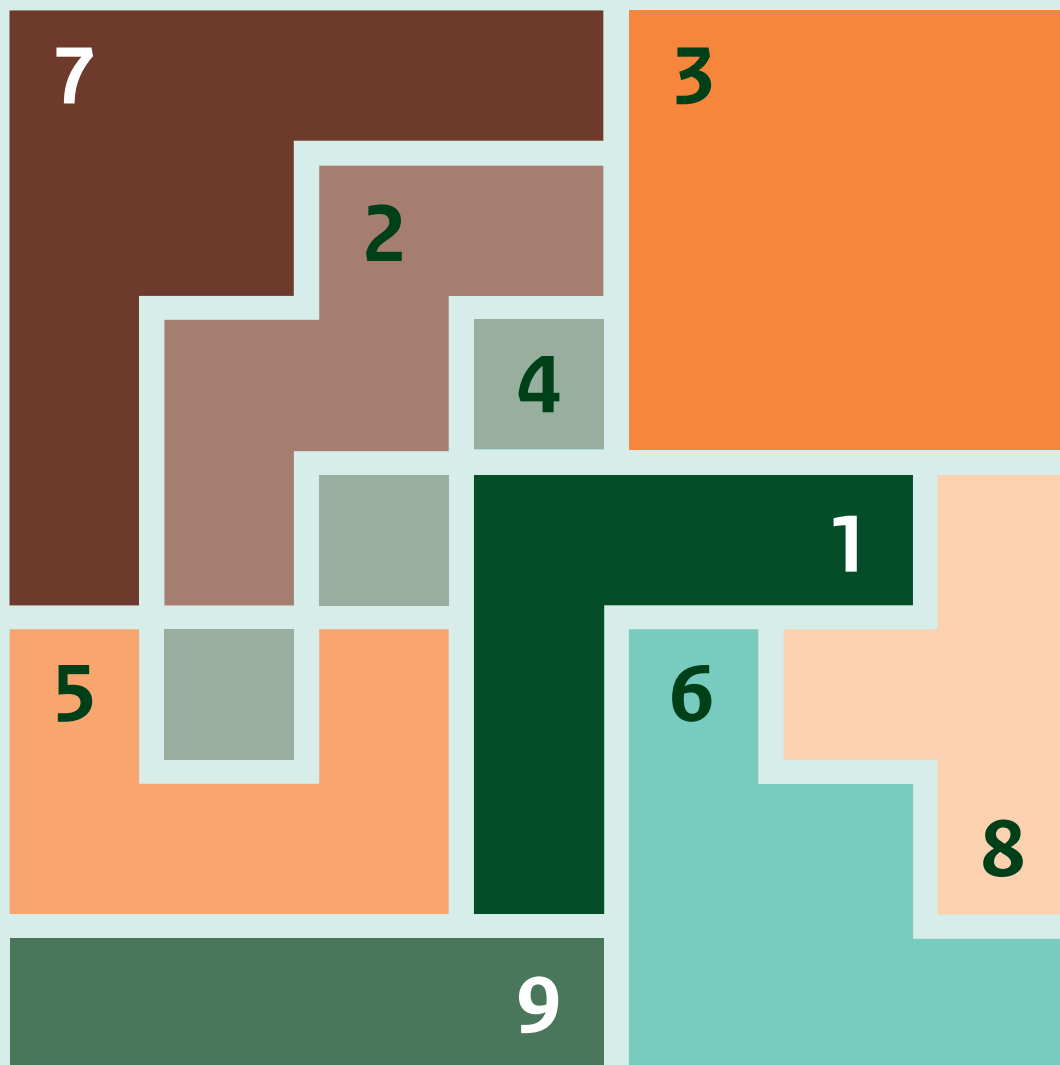

Ministerie van Volkshuisvesting en
Ruimtelijke Ordening

Fysiek volgt sociaal

Negen visies op
de leefomgevingen
van morgen

Inhoud

Voorwoord – Samen bouwen aan een humane RO	5
Marjolein Jansen	
1. De ruimtelijke maakbaarheid van gemeenschapszin	9
Ivan Nio	
2. Urgentie en kwaliteit: het kan samen	19
Suzanne Potjer	
3. Sociale cohesie is niet maakbaar	29
Zico Lopes	
4. Bouwen voor gezondheid, geluk en verbinding	39
Floor Milikowski	
5. Ode aan de stoep	49
Ianthe Mantingh	
6. Gemeenschappen, een publiek belang	59
Simon Franke & Wouter Veldhuis	
7. Publieke familiariteit in de wijk : Ruimte maken voor lichte contacten	71
Anneke Brock, Manja Coopmans, Maxime van de Gevel, Esra van Koolwijk & Mathijs Uytterlinde	
8. Beter een goede buur – De uitdaging van Almere	83
Froukje de Jong	
9. Geef fantasie een kans	93
Paola Huijding	
Eindnoten	102

Voorwoord

Samen bouwen aan een humane RO

Marjolein Jansen
Directeur-Generaal
Ruimtelijke Ordening
van het Ministerie van
Volkshuisvesting en
Ruimtelijke Ordening.

We staan in Nederland aan de vooravond van ingrijpende keuzes: een woningbouwopgave naast een transitie van de energie, economie en landbouw. In de komende jaren worden er in onze steden en dorpen veel woningen bijgebouwd. Als we alleen maar kijken naar het bouwen van huizen verliezen we een belangrijk aspect uit het oog. Woonwijken zijn plekken waar mensen in gemeenschappen samenleven, samenwerken, zorgen voor hun burens en elkaar ontmoeten. Daarnaast verandert de bevolkingsopbouw de komende periode en daarmee de behoefte aan soorten woningen en voorzieningen in de buurt.

Onderzoek toont aan dat als mensen zich gesteund voelen door hun gemeenschap ze zich niet alleen veiliger en gelukkiger voelen maar dat ook verantwoordelijkheid voor de buurt en hun omgeving toeneemt. Hierdoor voelen ze zich bijvoorbeeld sneller geroepen om zich in te zetten voor hun buurt, zoals het opzetten van buurtinitiatieven. Het ontwerpen en inrichten van de leefomgeving op basis van deze sociale inzichten en krachten kan een positieve bijdrage leveren aan sterke en weerbare gemeenschappen. Via het realiseren van parken, scholen, buurthuizen en ontmoetingsplekken in de nabijheid en met een menselijke maat wordt hieraan bijgedragen. Het is belangrijk dat de fysieke leefomgeving goed is ingericht op het versterken van gemeenschappen om de leefbaarheid van nieuwe en bestaande woonwijken hoog te houden. Via ruimtelijke ordening en 'kwaliteit van leven' bevorderende keuzes willen we een samenleving realiseren waar mensen gezond en gelukkig oud kunnen worden.

In deze essaybundel zijn verschillende perspectieven verzameld op de vraag: *we bouwen niet alleen woningen maar ook leefgemeenschappen, hoe doen we dat?* De focus van de bundel ligt op de hoe- vraag: hoe spelen we als overheid echt goed in op de veranderende behoeften en het gedrag van mensen? En hoe brengen we de samenwerking tussen het fysieke en sociale domein op gang in de praktijk? In deze publicatie geven verschillende experts in het sociaal-fysieke speelveld hun visie op dit vraagstuk.

In de essays staan verschillende inspirerende en leerzame invalshoeken beschreven over hoe de inrichting van de fysieke leefomgeving kan bijdragen aan sociale opgaven, en vooral over hoe we dat goed kunnen organiseren. De bundel is bedoeld om kennis en inspirerende voorbeelden uit de praktijk te delen. In heel Nederland zijn buurtbewoners zelf heel goed in staat om hun buurt leefbaar te houden. Die lokale kennis willen we meenemen in hoe we op nationale schaal deze opgave kunnen aanvliegen.

Doel van de essaybundel is het agenderen van de sociale vraagstukken bij ingrepen in de fysieke leefomgeving. We gaan graag met jou als betrokken professional op zoek naar manieren om het sociale en het fysieke domein beter met elkaar te verbinden, en om vanuit een gezamenlijke agenda te bouwen aan onze toekomstige leefomgeving. Adviesraden, waaronder de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR), Het Sociaal Cultureel Planbureau (SCP) en de Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling (RMO), onderstrepen het belang van de inrichting van onze leefomgeving om grip te krijgen op hun leven maar ook voor sociale contacten en cohesie.

Tijdens onze werkconferentie ‘Fysiek volgt Sociaal’ op 6 maart 2025 willen we in samenspel met zo’n 100 voorlopers – actief in de sociale en fysieke leefomgeving – bepalen welke thema’s de Rijksoverheid sterker zou moeten agenderen. Deze conferentie organiseren we met een brede interdepartementale groep die de noodzaak ziet om samen concrete stappen vooruit te zetten.

Vanuit de nationale ruimtelijke ordening hopen we ‘Fysiek en Sociaal’ dichter bij elkaar te brengen. En vanuit het Rijk leveren we in ieder geval graag onze bijdrage aan sterke en inclusieve leefgemeenschappen. Voor nu en in de toekomst, onder meer door de inzichten te benutten bij de nationale keuzes in de Nota Ruimte.

Ik wil de schrijvers bedanken voor het delen van hun ideeën en oproepen, en voor de inspiratie die zij hiermee bieden. U, lezer, wens ik veel nieuwe inzichten en handelingsperspectief toe. Hopelijk zijn de bundel & werkconferentie een steun in de rug om uw plannen in de praktijk te brengen.

Hoe dan ook, vanaf 6 maart 2025 is de ‘Fysiek volgt Sociaal’-beweging gestart. Op naar een humane Ruimtelijke Ordening en een gezonde samenleving – bouw je mee?

Marjolein Jansen

1

De ruimtelijke maakbaarheid van gemeenschapszin

Ivan Nio is onderzoeker, sociaal geograaf, stads socioloog en Sociaal Bouwmeester van de Gemeente Groningen.

Er is inmiddels een brede consensus dat zowel bij herstructurering van wijken als bij gebiedsontwikkelingen de opgave uit meer bestaat dan alleen het realiseren van woningen en voorzieningen. Het gaat ook om de leefkwaliteit of sociale duurzaamheid van een omgeving. Fysieke ingrepen kunnen een motor zijn voor het realiseren van sociale doelstellingen. Een sociaal doel daarbij is steeds vaker het versterken van sociale cohesie en gemeenschapszin.

Dit streven komt voort uit maatschappelijke ontwikkelingen zoals het groeiend aantal alleenstaanden, vergrijzing, de toenemende zorgvraag en de extramuralisering. Er is in het beleid en bij ontwerpers een grotere gerichtheid ontstaan op collectiviteit, om mensen elkaar te laten ontmoeten, nabuurschap te bevorderen en om gemeenschappen te creëren. Sociale cohesie en ontmoetingen worden gezien als oplossing voor een diversiteit aan opgaven: van het tegengaan van polarisatie en het bestrijden van eenzaamheid tot een gezondere leefstijl, lagere zorgkosten en minder uitkeringen. Bij diverse gebiedsontwikkelingen wordt nu geprobeerd om vermeden zorgkosten bij de businesscase te betrekken voor extra investeringen aan de voorkant.

De uitdaging is om nieuwe vormen van collectiviteit te realiseren in een geïndividualiseerde en heterogene samenleving. Het ontwerpen van ontmoetingen is tot op zekere hoogte mogelijk door ruimtelijke condities te creëren. Bij wooncomplexen valt te denken aan brede galerijen, gemeenschappelijke ruimten en gedeelde voorzieningen en hybride zones tussen woningen en de publieke ruimte. Ook collectieve woonvormen kunnen bijdragen aan het laten ontstaan van leefgemeenschappen. Maar hoe is de opgave op te schalen en te

verbreden naar (super)diverse buurten? Hoe realiseer je zorgzame wijken? Voorkomen moet worden om niet in de valkuil van het ruimtelijk determinisme te stappen, het geloof dat met fysieke ingrepen de samenleving in sterke mate kan worden gestuurd. Het gebruik en de betekenis van ruimte en voorzieningen ligt immers niet bij voorbaat vast, maar krijgt betekenis in het alledaagse leven van mensen.

Sociale cohesie in een geïndividualiseerde samenleving

In beleidsdocumenten en toelichtingen bij ontwerpen worden de termen sociale cohesie en gemeenschap vaak makkelijk in de mond genomen, terwijl het menselijk samenleven in buurten en wijken complex en veranderlijk is. Contacten van bewoners in hun buurt beperken zich meestal tot een paar burens. Ze zijn vaak betrokken bij andere sociale netwerken dan de buurt. Sociale netwerken worden via sociale media onderhouden. Het samenleven in een sociaal gemengde omgeving kan bovendien leiden tot onbegrip en spanningen. Achter het begrip sociale cohesie schuilt soms de nostalgie naar een harmonische buurtsamenleving die er nooit is geweest.

Socioloog Kees Schuyt heeft eens gesteld dat sociale cohesie een van de meest abstracte en moeilijkste begrippen is uit de sociologie¹. In het ruimtelijk debat over sociale cohesie wordt echter zelden uitgelegd wat er precies mee wordt bedoeld. Schuyt heeft sociale cohesie gedefinieerd als de interne bindingskracht van een sociaal systeem. Het is een samenhangsgevoel, het fijn vinden er bij te horen. Groepsbinding komt vooral tot stand op basis van groeps-onderscheidende kenmerken als sociale klasse, leeftijd, opleiding, interesse en migratieachtergrond. Gemeenschapsvorming vindt makkelijker plaats tussen gelijkgestemden. Sociale cohesie sluit in maar sluit andere groepen ook uit.

De vraag is dus wat we precies verstaan onder sociale cohesie. Voor wie, hoe sterk, hoe inclusief, op welke schaal en op wat voor plekken? Wat is eigenlijk het doel en wat voor samenhang wordt beoogd? Gaat het om het versterken van bonding – het bij elkaar brengen van mensen uit eenzelfde groep – of bedoelen we bridging – verbinding tussen verschillende groepen – om in termen van de socioloog Putnam te spreken? Prettig met elkaar samenleven in

**FLORESHUIS MET CENTRALE
HAL EN WIJKRESTAURANT,
Korrewegwijk, Groningen.**
Ontwerp van HJK architecten
Foto: Ivan Nio

een buurt en in de publieke ruimte – vreedzame coëxistentie – is iets anders dan sociale cohesie. Publieke familiariteit en convivialiteit zijn begrippen die het samenleven op pleinen, in straten en parken beter beschrijven. Veel sociologen zien lichte contacten (elkaar waarnemen en herkennen, elkaar groeten, korte gesprekjes) als het hoogst haalbare in sociaal diverse wijken. De inzet van ontwerpers zou dan gericht moeten zijn op het bevorderen van lichte interacties.

“Een belangrijk principe in het menselijk samenleven is de spanning tussen fysieke nabijheid versus sociale afstand.”

Een goed ontwerp biedt zowel gelegenheid voor ontmoeting als voor vermijding. Een belangrijk principe in het menselijk samenleven – ook op complexniveau – is de spanning tussen fysieke nabijheid versus sociale afstand. Er zijn veel mensen die ervoor kiezen om niet constant met de burens om te gaan omdat ze gesteld zijn op hun privacy of omdat ze het al druk genoeg hebben. Even groeten of hooguit een kort praatje is voldoende. In de zoektocht naar gemeenschapszin verwachten opdrachtgevers en ontwerpers veel van collectieve tussenruimten (zoals hoven en binnenterreinen) – als overgangsruiden tussen de stedelijke publieke ruimte en de individuele woning. Het succes in gebruik en betekenis hiervan zal afhangen van de schaal, inrichting, beheer en (gevoel van) eigenaarschap van bewoners. Op complexniveau is het de opgave – zoals architect-onderzoeker Lypens het formuleert – om ruimtelijke casco’s te ontwerpen waarin collectiviteit kan groeien, maar ook kan verdwijnen, zonder dat dit tot negatieve gevolgen leidt².

In een geïndividualiseerde samenleving die bestaat uit een grote verscheidenheid aan groepen mensen is het samenleven ingewikkelder geworden. De zoektocht is of er weer meer burencntacten kunnen ontstaan. Want sociale cohesie is ook een normatief begrip. Gezien de maatschappelijke ontwikkelingen wordt het als wenselijk gezien om een stap verder te zetten dan alleen maar lichte contacten³. Maar wat is haalbaar? Hoe te innoveren en te experimenteren?

Het vertrouwen in anderen verschilt per groep en per type buurt⁴ waardoor de basis voor ‘naar elkaar omkijken’ varieert. En terwijl vooral hoogopgeleide burgers het voortouw nemen bij nieuwe wooncollectieven, is de behoefte aan een zorgzame buurt het grootst bij kwetsbare bewoners die aangewezen zijn op hun directe woonomgeving. Er moet dus preciezer bepaald worden wat voor soort gemeenschappelijkheid men nastreeft, voor wie en hoe zich dat ruimtelijk kan vertalen in wooncomplexen, openbare ruimten en voorzieningen.

Sociale infrastructuur

Er circuleren momenteel in het vakdebat diverse overkoepelende begrippen. Naast sociale cohesie zijn dat sociale duurzaamheid, brede welvaart, rechtvaardigheid, veerkrachtige wijken en gezonde leefomgeving. Die zijn nodig voor het bepalen van een richting, een gedeelde houding, en om publieke opgaven te agenderen. Toch denk ik dat er meer houvast nodig is om een verbinding te leggen tussen fysiek en sociaal in gebiedsgerichte opgaven. Er is een voortdurende wisselwerking tussen de gebouwde omgeving en veranderde behoeften in de samenleving. Natuurlijk gaat het om goede en betaalbare woningen, maatschappelijke voorzieningen en andere ontmoetingsplekken. Belangrijk zijn de menselijke maat van ontwerpen en een goede stad op ooghoogte. Maar er is ook behoefte aan concrete oplossingen en strategieën om maatschappelijke ontwikkelingen en fysieke plekken aan elkaar te verknopen.

Het samenleven vraagt om knooppunten in het dagelijks leven die fysieke ontmoetingen mogelijk maken. Het gaat dan om de zogenaamde sociale infrastructuur: openbare ruimten als parken, pleinen, speelplekken, voorzieningen als bibliotheken, scholen met schoolpleinen, buurthuizen, winkels en cafés⁵. Kleine buurtvoorzieningen (van een buurtsupermarkt tot een fietsenmaker) kunnen al veel betekenen voor lichte contacten. Parkeerhubs zijn nieuwe knooppunten. Ook routes als verbindingen vormen een sociale opgave. Op al deze plekken gaan ruimte en het sociale op uiteenlopende manieren relaties met elkaar aan. Toegankelijke buurtvoorzieningen zijn van groot belang voor het onderlinge contact tussen bewoners en hun levenskwaliteit. Bij de sociale infrastructuur is het nodig om een visie en strategie te ontwikkelen in relatie tot

hun betekenis als ontmoetingsplekken. Dit gaat verder dan richting-gevende normen. Het geheel van deze plekken vormt een ecosysteem. Het is daarbij van belang om ook oog te hebben voor de sociale professionals (en ondernemers) die deze ontmoetingsplekken beheren en die lichte vormen van verbinding tussen verschillende bezoekers kunnen bevorderen⁶.

De sociale infrastructuur kan uiteenlopende ontmoetingsfuncties hebben, van publieke familiariteit tussen diverse groepen tot besloten groepsactiviteiten. Er is veel te leren van bestaande ruimten en voorzieningen, hoe die zijn ontworpen en worden beheerd en hoe ze functioneren. Ik noem twee plekken in Groningen als voorbeeld. De eerste is het Floreshuis in de Korrewegwijk. Dit is een wijkcentrum dat gebruikt wordt door verschillende organisaties en groepen bewoners. Het is een druk bezocht openbaar gebouw.

MICHI NOEKI IN DE OOSTERPARKWIJK, Groningen.

Concept en ontwerp van Vollmer+partners
Foto: Rufus de Vries

Succesfactoren zijn de locatie (aan een plantsoen en langs een looproute), het gebouw (met een transparante plint waardoor je kunt zien wat er in de centrale ruimte gebeurt), het interieur (gastvrij voor uiteenlopende doelgroepen en bezoekers kunnen er ook alleen zitten zonder een praatje te hoeven maken) en het beheer (open en verbindend en samen met bewoners).

Michi Noeki, de tweede plek, komt voort uit de Who Cares-prijsvraag van het College van Rijksadviseurs⁷. Dit is een klein gebouwtje in de Groningse Oosterparkwijk dat ruimte biedt aan een ontmoetingsplek voor buurtbewoners om een praatje te maken, een kopje koffie te drinken en naar de WC te gaan. De kiosk wordt beheerd door vrijwilligers. De kleine ruimte heeft een intiem 'parochiaal' karakter. De ligging op een kruispunt en een buitenbank aan de gevel versterkt de publieke kwaliteit van deze locatie als plek van zien en gezien worden.

Het zou waardevol zijn om voort te bouwen op dit soort bewezen principes en experimenten. Beide voorbeelden tonen aan dat het ontmoeten meer omvat dan een gebouw. Gastvrij en verbindend beheer is van groot belang. De betekenis kan hybride zijn: een sociale ontmoetingsplek kan ook een horecafunctie hebben en een werkplek zijn voor zzp'ers. Behalve een innovatieve visie op sociale infrastructuur is ook een strategie nodig. Hoe krijgt programma en vastgoed de juiste plek?

Sociaal-ruimtelijk onderzoek

Sociale netwerken en interacties tussen burgers zijn gebaat bij fysieke plekken. Gebiedsontwikkeling is te vervlechten met gemeenschapsontwikkeling door heel precies te werken aan het verknopen van ruimtelijke en sociale kwaliteit. Volgens socioloog Soeterbroek door met buurtbewoners te werken aan de leefbaarheid en aan te sluiten op hoe buurten zich organisch ontwikkelen en wat er al aan kracht aanwezig is⁸.

De zoektocht naar de betekenissen die mensen geven aan hun dagelijkse leefomgeving vraagt daarnaast om gedegen sociaal-ruimtelijk onderzoek dat meer omvat dan alleen cijfermatige gebiedsanalyses. Om een goede verbinding te leggen met

ontwerpopgaven is verhalende kennis van verschillende groepen bewoners over hun buurt en hun sociaalruimtelijke praktijken bruikbaar. Dit geeft inzicht in de behoeften en wensen en in het gebruik en de waardering van concrete plekken in een buurt.

In het verlengde hiervan is onderzoek nodig dat een brug slaat tussen sociale en ruimtelijke kennis. In vernieuwingswijken kan dan veel preciezer worden uitgegaan van het bestaande en de kracht en identiteit van buurten. In gebiedsontwikkelingen is een meer conceptuele benadering van sociale opgaven mogelijk. Door te vertrekken vanuit maatschappelijke ontwikkelingen is te bepalen welke innovaties passen bij nieuw te ontwikkelen gebieden. Daarbij moet er ook ruimte worden geboden voor initiatieven van burgers die nu nog niet bekend zijn.

Het sociale versus het fysieke domein

In herstructureringswijken is het streven om sociale en fysieke opgaven gebiedsgericht aan elkaar te koppelen. Een voorbeeld is de integrale aanpak in de Groningse wijk Selwerd. Hier wordt naast aanleg van een warmtenet, herinrichting van openbare ruimten en sloop-nieuwbouw gewerkt aan het bottom-up versterken van sociale netwerken. Een wijkbedrijf en wijkrestaurant zijn maatschappelijke voorzieningen waar bewoners mee kunnen doen. Sociale doelen als armoedebestrijding en meedoen in de samenleving, kansen voor kinderen, gezondheid en welbevinden kunnen worden nagestreefd zonder dat Selwerd persé een hechte wijkgemeenschap hoeft te worden.

Ook in gebiedsuitbreidingen probeert het sociale domein een sterkere positie in te nemen. De vraag is alleen of het sociale domein voldoende geëquipeerd is om volwaardig mee te doen met het fysiek domein. Het sociale domein worstelt met de toekomstgerichte vraag die in vierkante meters moet worden uitgedrukt om een plek in het ruimtelijk programma te krijgen⁹. Sociale opgaven moeten worden vertaald naar gebieden en concepten. Het sociaal domein heeft z'n vizier op de kortere termijn van een tot vier jaar, terwijl stadsontwikkeling met plannen voor dertig jaar of langer iets probeert te realiseren.

Als we vernieuwende en effectieve concepten voor zorgzame buurten willen dan is een brede blik op 'het samenleven' een vereiste. In het sociale domein is veel kennis van kwetsbare groepen. Maar er gaan nog vraagstukken vooraf aan sociale beleidsprogramma's, zoals kennis van sociaal-culturele ontwikkelingen in wijken en van maatschappelijke ontwikkelingen in relatie tot ruimtelijke vraagstukken. Deze kennis is nodig om te bepalen wat de sociale opgave in een gebied is en welke effect een project in een buurt kan hebben. Het sociale domein zou zich meer in positie kunnen brengen met kennis rond samenleven, sociale menging en veerkracht in buurten en de sociale infrastructuur.

Een oplossing ligt in een meer integrale manier van kijken naar en werken aan sociaalruimtelijke vraagstukken, een gemeenschappelijke taal en gedeelde concepten tussen sociaal en fysiek. Sociale vraagstukken kunnen dan ruimtelijk en concreter worden vertaald naar gebieden. Een structurele samenwerking tussen fysiek en sociaal is belangrijk. In de gemeente Groningen wordt hier nu aan gewerkt. Sociaal gebiedsontwikkelaars leggen de verbinding tussen bewoners en gemeentelijke organisatie en tussen het sociale domein en gebiedsgericht werken. Er is een sociaal bouwmeester aangesteld die bij sociaalruimtelijke opgaven in de wijkvernieuwingswijken nauw samenwerkt met een wijkbouwmeester.

Een oproep tot een brede benadering

Een zorgvuldig ontwerp kan de leefkwaliteit en sociale interacties tussen mensen positief beïnvloeden. Toch is enige bescheidenheid ten aanzien van de emancipatoire invloed van architectuur en stedenbouw op sociale opgaven zoals gemeenschapszin op z'n plaats. Een goed ontwerp is van belang, maar om zorgzame buurten te creëren zijn ruimtelijke middelen niet voldoende. Er is een brede benadering nodig van ontwerp, programma en beheer. Het begint bij een heldere visie op het samenleven die uitgaat van een betekenisvolle omgeving voor verschillende groepen bewoners. Een bredere kijk betekent ook sociaalruimtelijk onderzoek, betrokkenheid van burgers en het ruimtelijk vertalen van maatschappelijke vraagstukken.

2

Urgentie en kwaliteit: het kan samen

Suzanne Potjer is bestuurskundige en overheidsvernieuwer. Ze werkt in opdracht van Agenda Stad van het ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties als Chief Exploration Officer (CXO), een rol waarmee ze innovatieve nieuwe werkwijzen verkent binnen het openbaar bestuur.

Het is drie uur 's nachts als wethouder Nienke van der Meer weer eens wakker ligt. De cijfers spoken door haar hoofd: nog 2000 woningen te realiseren voor 2030, en de tijd dringt. De prestatieafspraken uit de Woondeal zijn glashelder. Projectontwikkelaars trekken zich terug vanwege gestegen bouwkosten, omwonenden hebben bezwaar gemaakt tegen de bouwhoogte, en in de gemeenteraad worden kritische vragen gesteld over of er wel genoeg betaalbare woningen in het plan zitten. Hoe gaat ze deze puzzel in vredesnaam oplossen?

Vijf kilometer verderop, in een karakteristiek jaren '30-huis, zit stedenbouwkundige Milan Novak nog achter zijn bureau. Ook hij kan de slaap niet vatten, maar om een andere reden. Voor zijn geestesoorlog ziet hij een nieuwe wijk voor zich: een plek waar jong en oud elkaar ontmoeten in de gezamenlijke binnentuinen, waar kinderen veilig kunnen spelen, waar veel groen is en goede aansluiting met het OV. Een wijk die niet alleen woningen toevoegt, maar ook echt waarde creëert voor de stad. Als hij zijn ogen sluit, ziet hij het helemaal voor zich. Maar hoe krijgt hij anderen mee in deze droom?

Deze twee perspectieven lijken op het eerste gezicht moeilijk verenigbaar. De wethouder voelt de hete adem van prestatieafspraken in haar nek, terwijl de stedenbouwkundige droomt van een ideale leefomgeving. Maar in dit essay laat ik zien dat juist het verbinden van deze perspectieven de sleutel is tot succes. We bouwen immers geen stapels stenen, maar leefgemeenschappen waar mensen zich thuis kunnen voelen en toekomstbestendig wonen. Dit vraagt om een aanpak waarin 'harde' doelen (woningaantallen) en 'zachte'

doelen (leefkwaliteit) elkaar versterken. Niet op papier, maar in de praktijk, door slim en sturend samen te werken met alle betrokken partijen.

In de dagelijkse realiteit zien we echter vaak twee onproductieve extremen. Ofwel we proberen alles met alles te verbinden, wat leidt tot verlamming. Ofwel we kiezen voor strikt sectoraal werken, wat weerstand oproept omdat partijen tegenover elkaar komen te staan. In dit essay laat ik aan de hand van het programma Ruimte voor de Rivier zien dat er een productieve middenweg bestaat: uitnodigende samenwerking, waarin ieders inbreng van waarde is en waarin urgentie en kwaliteit naast elkaar bestaan.

En ja, Ruimte voor de Rivier is geen volkshuisvestingsproject. Maar als Chief Exploration Officer in opdracht voor Agenda Stad van het Ministerie van BZK zie ik dagelijks bevestigd hoeveel we kunnen leren van andermans voorbeelden, óók uit andere domeinen. Dus bear with me – we maken een reis naar een ander vraagstuk, om vervolgens terug te keren naar onze centrale vraag: *hoe bouwen we niet alleen woningen, maar échte leefgemeenschappen?*

Maar eerst: wat gaat er nu vaak mis? **(de pendel tussen extremen)**

Als bestuurskundige ben ik groot geworden met het ideaal van integraal werken. Het idee sprak me enorm aan: niet eenzijdig focussen op één doel, maar juist de rijkdom van de context meenemen. En dat natuurlijk samen doen – iedere actor heeft immers een eigen puzzelstukje in handen. Bij de woonopgave gaat het dan niet alleen om wethouders en stedenbouwkundigen, maar ook om burgers, omwonenden, woningcorporaties en vele anderen.

Toch zie ik in de praktijk vaak dat het concept juist verlammend werkt. Ambtenaren die vanuit hun organisaties ‘integraal moeten werken’ hebben geen idee waar ze moeten beginnen. Ze zijn bang om concreet te worden, wetende dat elke keuze ergens anders effect heeft. Van oud-topambtenaar Mark Frequin leerde ik: ‘100% integraliteit is stilstand’. Het is dan immers alsof je een zen-monnik bent die zich bewust is van alle verbindingen, maar niet tot handelen komt.

RIVIERENPARK, Nijmegen.
Foto: Marieke Kijk in de Vegte

Bestuurskundige Paul Frissen doet er een schepje bovenop en waarschuwt dat het streven naar integraliteit zelfs autoritair kan worden: overheidsorganisaties willen dan het speelveld tot in de puntjes ordenen vanuit een gesloten verhaal waarin alles op een bepaalde manier moet samenhangen.¹

“100% integraliteit is stilstand. Het is dan immers alsof je een zen-monnik bent die zich bewust is van alle verbindingen, maar niet tot handelen komt.”

Het andere extreme uiteinde is de puur sectorale aanpak. Om vaagheid en uitstel te voorkomen, richten bestuurders zich enkel op harde resultaten: bijvoorbeeld het aantal te bouwen woningen. De actie komt van een klein aantal partijen (overheden, projectontwikkelaars) die vanuit de eigen doelen doorzetten. Begrijpelijk gezien de woningnood, maar het schiet zijn doel voorbij – het leidt tot beperkte plannen en roept weerstand op. Socioloog Frans Soeterbroek laat in zijn essay ‘Omstreden plannen, onderschatte burgers’² zien waarom: overheidsorganisaties zien burgers dan al snel als lastige ‘NIMBY’s’³ die alleen maar dwarsliggen uit eigenbelang. Dit frame werkt averechts: het creëert precies het verzet waar men bang voor is. Want burgers willen constructief meedenken over de leefkwaliteit van hun buurt, maar wel met échte invloed, niet alleen binnen dichtgetimmerde kaders. Het resultaat: gebrek aan draagvlak én vertragende bezwaren en procedures.

Deze dynamiek speelt niet alleen tussen overheid en burgers. Ook tussen Rijk en andere overheden zien we hetzelfde patroon: een top-down benadering levert verzuring op. Of het nu gaat om asiel, stikstof of woningbouw – zodra partijen geen werkelijke inbreng hebben, ontstaat weerstand. Zo bereikt de poging om sneller vooruit te komen precies het tegenovergestelde. En op deze manier blijft de slinger heen en weer gaan: tussen verlamming en verzet, tussen grootse ambities en magere resultaten. Kan dat niet beter?

Een bewezen alternatief: Ruimte voor de Rivier

Gelukkig hoeven we niet theoretisch te speculeren over hoe een uitweg uit deze pendel tussen extremen eruitziet. Het programma Ruimte voor de Rivier (2006-2019) laat zien dat er een werkbaar alternatief bestaat. Dit overheidsprogramma, dat breed te boek staat als een succesverhaal, werd niet alleen binnen tijd en budget afgerond, maar leverde ook prijswinnende projecten op die ons land mooier en veiliger hebben gemaakt. Wat tevens veelzeggend is: al waren de projecten ingrijpend voor de omgeving, het aantal juridische procedures bleef beperkt.

Het begon allemaal met urgentie. In de winter van 1995 stond het water in Nederlandse rivieren zo hoog dat overstromingen dreigden. Honderdduizenden mensen werden geëvacueerd. Het liep met een sisser af, maar waterveiligheid stond vanaf dat moment hoog op de politieke agenda. Dit leidde tot het programma waarmee riviergebieden op 39 plekken in Nederland ingrijpend werden aangepakt. Een voorbeeld is ‘Veur-Lent’ in Nijmegen, de stad waar ik zelf woon. Hier werd een iconisch nieuw stadseiland gecreëerd, waar – met uitzicht pal op de stad – volop ruimte is gemaakt voor de natuur en recreatieve activiteiten voor mensen. Als Nijmegenaar ben ik hartstikke trots op deze prachtige plek, en daar sta ik niet alleen in.

Het succes van Ruimte voor de Rivier kwam tot stand door een aantal essentiële aspecten:

1. De scheppende kracht van een dubbele doelstelling

Cruciaal in Ruimte voor de Rivier was de combinatie van een harde en een zachte doelstelling. De technische eis was glashelder: de rivieren moesten 16.000 m³ water per seconde kunnen verwerken. Punt. Deze eis was niet onderhandelbaar en gaf houvast. Maar daarnaast was er een tweede, open doelstelling: het verbeteren van de ‘ruimtelijke kwaliteit’. Dit begrip werd breed opgevat: het kon gaan om zaken als functionaliteit, schoonheid, gebruik door bewoners en natuur, aansluiting bij de geschiedenis en eigenheid van plekken. Voor deze doelstelling werd daadwerkelijk geld vrijgemaakt. De combinatie bleek goud waard. De waterveiligheid zorgde voor richting en urgentie, terwijl de ruimtelijke kwaliteit juist ruimte bood voor lokale invulling en eigenaarschap.

2. Samenwerking verankerd in cultuur en structuur

Het programma combineerde centrale sturing en lokale invulling op slimme wijze. Het belang van samenwerking werd vanaf het begin door nationale en lokale bestuurders expliciet uitgedragen. Maar het werd niet alleen met de mond beleden, het werd ook institutioneel verankerd. Een geniale vondst was het ‘omwisselbesluit’: een juridisch instrument dat bepaalde dat als lokale partners met een beter alternatief kwamen dan het plan van het Rijk, het ook echt werd uitgevoerd. Dit was geen vrijblijvende belofte maar een duidelijke structuur die de complementaire kracht tussen partners hard maakte. Het Rijk bleef coördinerend en richtinggevend, terwijl regio's met creatieve en lokaal gewortelde voorstellen konden komen in de wetenschap dat deze serieus werden genomen.

RIVIERENPARK, Nijmegen.

Foto: Marieke Kijk in de Vegte

3. Organisatorisch stevig neergezet

Het geheel werd mogelijk gemaakt door stevige organisatorische keuzes. Er kwam een krachtige uitvoeringsorganisatie die partners ondersteunde met expertise en procesbegeleiding in de intensieve samenwerking. Rijk en regio's werkten vanaf het begin samen aan dezelfde datasets, waardoor er één gedeelde feiten basis ontstond. Dit voorkwam dat partijen elkaar konden verliezen in eindeloze discussies over cijfers en feiten. Door deze stevige basis kon de energie gaan zitten in het gezamenlijk bedenken van oplossingen.

Vertaling naar de woningbouwopgave

‘Ja, maar Ruimte voor de Rivier was een uitzondering.’ Ik hoor het vaak als ik dit voorbeeld aanhaal. De woningbouwopgave zou complexer zijn, sterker gepolitiseerd, met meer verschillende partijen. Maar leren gaat niet over kopiëren – dat is een illusie. We kunnen ons wel laten inspireren door de wijsheid van dit programma:

Les 1: nodig uit tot kwaliteit

Ten eerste laat Ruimte voor de Rivier zien dat er niks mis is met sectorale doelen. Sterker nog: we willen allemaal veilig zijn bij rivieren, net zoals we allemaal een dak boven ons hoofd willen. Maar voor zulke technische doelen gaan mensen niet lopen. Het toevoegen van een open – en dus niet vooraf dichtgetimmerd! – kwaliteitsdoel doet iets anders: het nodigt mensen uit om na te denken over wat ‘leefkwaliteit’ voor hen inhoudt. Het activeert lokale coalities om een eigen kleuring te geven aan het sectorale doel, passend bij hun plek en gemeenschap. En juist in die veelstemmigheid zit de kracht: niet de wethouder, stedenbouwkundige, inwoner of minister heeft de waarheid in pacht – het gaat om het gesprek, en het lokale niveau is daar de natuurlijke plek voor. Het ‘zachtere’ doel creëert meer enthousiasme, meer draagvlak, minder bezwaren. Het werkt daarmee als een hefboom die het sectorale doel in beweging krijgt.

Les 2: maak slim ruimte voor elkaar

Ten tweede toont het programma hoe je in samenwerking elkaars kwaliteiten naar boven kunt halen. Te vaak worden partners in publieke samenwerkingen tot een vormeloze massa met eindeloos overleg, of lijkt samenwerking horizontaal terwijl uiteindelijk toch de machtigste partij het naar zich toetrekt. Ruimte voor de Rivier laat zien dat samenwerking sterker wordt als je opereert vanuit ieders rol en kracht en daarin zeggenschap deelt. Het gaat niet om gelijkheid, maar wel om gelijkwaardigheid: het Rijk dat duidelijke doelen stelt en handhaaft, lokale partijen die ruimte krijgen voor eigen invulling. Dit reproduceert zich op het lokale niveau, waar gemeenten (en bouwpartijen) gelijkwaardig willen samenwerken met lokale betrokkenen.

Deze les is extra relevant voor het creëren van echte leefgemeenschappen. Juist bij het bouwen van nieuwe wijken is het cruciaal om ruimte te maken voor de energie en ideeën van bewoners, lokale ondernemers en maatschappelijke initiatieven. Zij zijn immers degenen die de gemeenschap straks vormgeven en dragen. Door hen vroeg te betrekken en eigenaarschap te geven ontstaat er niet alleen draagvlak, maar worden plekken ook echt van mensen. Ze voelen zich er thuis, organiseren activiteiten, hebben oog voor elkaar. De kracht van een slimme werkwijze als die van de Ruimte voor de Rivier is dat het overheden helpt structureel ruimte te maken voor deze bottom-up kracht – zonder daarbij urgentie en richting uit het oog te verliezen.

Les 3: investeer in samenwerking

Ten derde – en dit herken ik sterk vanuit mijn rol als Chief Exploration Officer bij Agenda Stad – komt samenwerking niet vanzelf tot stand, ook niet als mensen het willen. Iedereen wordt geleefd door eigen organisaties, processen en protocollen. Het vraagt om dedicated organisatie én om mensen die geëquipeerd zijn om partijen te verbinden. Bij Agenda Stad faciliteren we City Deals: interbestuurlijke samenwerkingen tussen steden, Rijk en partners op concrete stedelijke vraagstukken. Daaruit leer ik steeds weer: het is uiteindelijk mensenwerk. Je hebt dealmakers nodig, mensen met de juiste vaardigheden om partijen bij elkaar te brengen en te houden. En bovenal een houding bij alle betrokkenen die de waarde van samenwerking voorop stelt – ook, of juist, als het even moeilijk wordt.

“Het toevoegen van een open – en niet vooraf dichtgetimmerd – kwaliteitsdoel doet iets anders: het nodigt mensen uit om na te denken over wat ‘leefkwaliteit’ voor hen inhoudt.”

Dus, één miljoen woningen voor 2030 is een enorme opgave, maar ook een grootse uitdaging om het goed te doen. Er spelen zoveel uitdagingen door elkaar: duurzaamheid, mobiliteit, vergrijzing, eenzaamheid... Juist daarom is het cruciaal om niet alleen op aantallen te sturen, maar ook op kwaliteit. Want uiteindelijk gaat het erom leefgemeenschappen te bouwen waar mensen duurzaam en fijn kunnen wonen. Plekken waar mensen meestal druk zullen zijn met hun leven, maar misschien soms even stilstaan, en denken: ik ben blij met deze plek. Net zoals ik me als Nijmegenaar voel als ik over het iconische Veur-Lent wandel – en me realiseer dat we in Nederland nog steeds tot bijzondere dingen in staat zijn.

Sociale cohesie is niet maakbaar

Fotograaf: Daphne van Drenth

De fysieke leefomgeving vaak gepresenteerd als een collectieve opgave, maar weerspiegelen zelden de behoeften en waarden van diverse gemeenschappen.

Arbeidersbuurten en migrantenwijken, gemeenschappen, worden gekenmerkt door een groep mensen die iets gemeenschappelijk hebben¹ en getuigen van de creativiteit en veerkracht waarmee obstakels zijn overwonnen en samen een unieke identiteit hebben opgebouwd. Deze wijken waren niet alleen woongebieden, maar ook levendige gemeenschappen waar cultuur, sociale verbondenheid en gemeenschappelijke verhalen floreerden. Met beperkte middelen en een gebrek aan infrastructuur, slaagden deze gemeenschappen erin zich een plek in de samenleving te veroveren. Hun veerkracht werd niet gestimuleerd door stedelijke plannen, maar ontstond door zelforganisatie, uit de noodzaak om zichzelf te redden, wat leidde tot de oprichting van gemeenschapscentra, zelf gefinancierde projecten en informele netwerken, die vaak effectiever waren dan de formele interventies.

Maar deze gemeenschappen, culturen, worden onder het mom van een betere leefklimaten weggevaagd, en nieuwe leefomgevingen komen ervoor terug. De Tweebosbuurt in Rotterdam is een recent voorbeeld waarbij, ondanks de vele kritieken en weerstand, de stad toch instemde een leefgemeenschap te slopen om er een nieuwe voor in de plaats te bouwen, Tabula Rasa. Een manier van stadsontwikkeling waarbij voordat we gaan bouwen we eerst moeten slopen om vervolgens naarstig opzoek te gaan naar sociale cohesie. Sociale cohesie is niet maakbaar het moet ontstaan, verbondenheid is een act van vertrouwen, van herkenning en erkenning, het delen

Zico Lopes is architect en oprichter van architectenbureau Spatial Codes. Zijn ontwerpen ontstaan door een constante dialoog met de gebruikers om zo ruimte te maken voor interactie en verbinding.

3

van vibraties, onzichtbaar maar voelbaar.² Stedenbouw lijkt steeds vaker te falen in het erkennen van de werkelijke gebruikers van de stad, ruimtelijke plannen worden gemaakt zonder een diepgaand begrip van de sociale dynamiek of culturele diversiteit die een wijk vormt. Herkenning, in de vorm van generieke ontwerpen of oppervlakkige participatie, zonder erkenning, het daadwerkelijk adresseren van de behoeften, tradities en waarden van bewoners.

Helaas zien we deze trend steeds vaker, het bouwen van gestandaardiseerde wijken, waarin de nadruk ligt op vooraf vastgestelde structuren en efficiëntie. De 'plug-and-play-wijken' waar gedragingen min of meer zijn voorgekauwd, bieden bewoners minder ruimte om een eigen identiteit te ontwikkelen en leiden tot een uniformiteit die het risico loopt sociaal-culturele waarden te marginaliseren. Culturen, culturele waarden, infrastructuur, cohesie en gebruiken worden ingezet als strategie om karakter toe te voegen aan ziellose ontwerpen, naar evenbeeld van grote metropolen, en de diversiteit louter nog te vinden is in de passanten. De urgentie om aan de slag te gaan met bestaand woonomgeving, voorbij innovatieve ontwerpen en duurzame ambities zonder diepgaande reflectie van de context en waar inclusiviteit niet louter een strategisch concept is om de veelheid aan belangen aan te pakken³, is groot.

...Space & Place...

Fysieke aspecten kunnen een stad een specifieke identiteit geven, zoals Lynch⁴ zou zeggen: 'het beeld van de stad'. Echter, de fysieke dimensie van een ruimte kan niet op zichzelf een identiteit opbouwen zonder de mensen die er wonen. De sociale dimensie, die voortdurend in interactie staat met de omgeving, is essentieel om een gevoel van plaats te creëren, de complexiteit van het begrijpen van iemands omgeving hangt niet alleen af van individuele ervaringen, maar ook van hun culturele achtergrond, gedragingen en tradities. Dit heeft direct invloed op hoe mensen een bepaalde plek beleven, niet alleen op individueel niveau, maar ook als collectief.

Het is ook belangrijk om onderscheid te maken tussen ruimte (space) van plaats (place), niet alleen vanuit een taalkundig perspectief, maar ook vanuit een filosofische en sociologische betekenis. Volgens Montgomery⁵ is het concept van plaats veel breder, omdat het niet

alleen de fysieke setting en activiteiten omvat, maar ook het concept van betekenis, dat aspecten zoals beeldvorming, symbolen en culturele associaties met zich meedraagt. Wanneer ruimte een geografisch herkenbare context is, is plaats een sociaal geconstrueerd concept dat rekening houdt met de mensen binnen die ruimte. De dagelijkse routines, activiteiten en ervaringen van mensen vergroten de betekenis en emotionele verbondenheid, door herinneringen aan de plaats te koppelen. Dit leidt uiteindelijk tot wat men noemt 'plaatsgebondenheid' of 'gevoel van plaats'.

“Stedenbouw lijkt steeds vaker te falen in het erkennen van de werkelijke gebruikers van de stad.”

De mate van tevredenheid met de omgevingskenmerken van een buurt bepaalt zowel de intensiteit van de affectie die iemand voor die buurt ontwikkelt als het welzijnsgevoel van die persoon⁶. De omgeving beïnvloedt het welzijn van mensen en daarmee ook de kwaliteit van leven. De fysieke en sociale factoren zijn onlosmakelijk met elkaar verbonden en verankerd. De psychologische verbinding, de emotionele band die mensen met hun omgeving aangaan, waarbij tijd is een cruciaal element is in dit proces. Hoe langer iemand een plaats beleeft en ervaart, hoe meer verbindingen en gehechtheid er ontstaan. Tijd vormt banden.

Wij, ruimtelijk ontwerpers, werken met ruimte, een rationele context waarin je kunt meten, tekenen, schalen, beleidsdoelen aan kunnen koppelen die meetbaar zijn. Wanneer de ruimte in gebruik wordt genomen, verandert deze in een plaats doordat er een sociale dimensie wordt toegevoegd. Ervaringen, zowel goede als slechte, zullen plaatsvinden. Zonder mensen is een plaats een betekenisloze ruimte. Het hechten van betekenis zorgt ervoor dat we identiteit ontwikkelen, verhalen worden gebracht door degenen die de ruimte dagelijks ervaren, die verbondenheid hebben met plaatsen⁷. Als we betekenisvolle ruimtes willen creëren, moeten we nadenken over een ontwerp aanpak die meer gericht is op culturele waarden,

behoeftes en tradities. Dit vraagt om een heroverweging van wat ruimte betekent in een stedelijke context en binnen de gemeenschappen, voor verschillende culturen is de leegomgeving zowel fysiek als sociaal, als een plek en een proces. De uitdaging is hoe deze veelzijdige vorm van het gebruik kan worden gefaciliteerd.

...de belofte van het stadsmaken

Een antwoord ligt in het erkennen van bestaande ecosystemen, in plaats van te streven naar kunstmatige oplossingen die het bestaande willen imiteren. Wij zouden ons moeten richten op het versterken van bestaande netwerken en structuren.

Stadsmaken, het gezamenlijk ontwerpen en vormgeven van stedelijke ruimtes door bewoners, beleidsmakers en ontwerpers, wordt vaak gepresenteerd als de manier om steden inclusiever en mensgerichter te maken. Het idee klinkt prachtig, stedenbouw die direct aansluit bij de behoeften en wensen van de mensen die er wonen met participatie en co-creatie als methode om bewoners vroegtijdig te betrekken bij het proces. Hierdoor wordt verondersteld dat stedelijke projecten beter aansluiten bij lokale behoeften en culturele waarden.

Jammer genoeg blijft stadsmaken echter te vaak steken in symboliek, participatiebijeenkomsten en inspraakavonden, met vooral mondige en goedopgeleide burgers, zonder echte invloed op de uiteindelijke plannen, schijnparticipatie. En de mensen die de meeste baat zouden hebben worden vaak niet of onvoldoende bereikt, wat tevens leidt tot een vertekening van de werkelijke behoeften in een wijk. De idealen van participatie en de realiteit van economische en politieke druk liggen te ver bij elkaar vandaan en zorgt ervoor dat het stadsmaken zijn belofte niet kan waarmaken.

Nieuwe ideologieën rondom 'stadsmaken' zijn nodig om stedelijke ontwikkeling inclusiever, rechtvaardiger en duurzamer te maken. Een benadering dat voorbij gaat aan de huidige bottom-up of top down principes die de gewenste resultaten toch niet bieden. De ene sluit niet aan op de behoefte van de bewoners en de ander verzeilt in een woud van bureaucratie waarbij gebrek aan resources en structuur⁸ er toe leiden dat zij niet verder komen dan gekleurde bloembakken,

op enkele succesvolle voorbeelden na. Een investering in de vorm van tijd, geld en vooral hoop en verwachtingen die in de overgrote meerderheid van de gevallen geen rendement opleveren⁹.

“Laat het ambtelijk apparaat echt in dienst staan van de gemeenschap, en geef de bevolking een directere rol in het ontwerpproces.”

De informatiestromen moeten anders, het ambtelijk apparaat moet echt in dienst staan van de gemeenschap en de bevolking moet een directere rol krijgen in het ontwerpproces. Het inzetten van een 'community of practice'¹⁰, een groep ontwerpers, kritische denkers die diepgeworteld zijn in de context, die als brug fungeren tussen beleidsmakers en gemeenschappen. Deze aanmoedigen om zichzelf weer te positioneren als ankerpunten binnen de gemeenschappen en dienen als gesprekspartners voor beleidsmakers en ontwikkelaars. Dit betekent niet dat de overheid zich moet terugtrekken, maar zij een nieuwe rol in het netwerk, op alle niveaus, moet innemen. Een radicale reorganisatie¹¹ is hierbij noodzakelijk.

...voorbij Symboliek, het creëren van ruimte voor ...

Een fundamentele herziening van de manier waarop we denken over stedelijke ontwikkeling en participatieprocessen is echter geen gemakkelijke opgave, het vraagt om een nieuwe ontwerpfilosofie. Dit betekent een verandering in de manier waarop we denken, op-leiden, hoe overheidsinstanties functioneren, hoe ontwerpers zich verhouden tot de gemeenschap. En hoe de gebruiker wordt betrokken in het proces en in de gelegenheid wordt gesteld om de regie te nemen over zijn eigen leefomgeving. Het mag niet langer alleen symbolisch zijn, het moet impact hebben.

**HERONTWERPEN VAN
HET BOSPOLDERPLEIN,
Rotterdam.**
*Beeld: Spatial Codes &
Concrete Blossom*

De verandering gaat over het herstructureren van machtsverhoudingen en het herverdelen van middelen en verantwoordelijkheden, wie doet wat, wanneer en vooral, wanneer moet er een pas op de plaats worden gemaakt. Beleidsmakers moeten de rol van vertaler van ideeën naar beleid op zich nemen, en zich laten informeren door de ‘community of practice’ die de wensen van de gemeenschappen vertalen naar plannen. Er moet meer ruimte zijn voor maatwerk, ontwerpend onderzoek als basis van alle stedenbouwkundige plannen, die daadwerkelijk aansluiten bij de dagelijkse realiteit van bewoners en de unieke identiteit van een plek, “a different place to different people”¹². Maar is het zelfoplossend vermogen van de gemeenschappen wel toereikend om een duurzame stad van de toekomst te realiseren vanuit de pijlers van duurzame ontwikkeling, economie, ecologie en sociaal cultureel, ‘Quality of Life’¹³?

In een samenwerking met Concrete Blossom (The Niteshop) werken we aan projecten waarbij we de lokale gemeenschap in stelling brengen om hun leefomgeving mede vorm te geven, het Bospolderplein is hier een voorbeeld van. Jongeren die zich vaak gedistantieerd, en overgeslagen voelen van stedelijk ontwikkelingen, werden actief betrokken bij het ontwerpproces. Vanuit het perspectief van deze groep jonge ontwerpers die aan het plein zijn geboren, opgegroeid en/of wonen zijn we het stenige plein gaan herontwerpen. In een serie intensieve co-design sessies, waar de jongeren voor zijn gecompenseerd, werd niet alleen naar hun ideeën gevraagd, maar werd er een beroep gedaan op hun skills om de ruimte vorm te geven, in ogenschouw nemend de vele uitdagingen waar wij momenteel mee te maken hebben, waaronder het klimaat, verdeeldheid, energiecrisis, etc... Zij werden uitgedaagd om buiten zichzelf, de individu, te stappen en na te gaan wat er vanuit het collectief leeft. Wat zijn de behoeftes die er leven bij andere en hoe sluit, of vormt, dat hun beeld van de plek? Welke waarden zijn essentieel voor behoud van het karakter, en waar moeten concessies worden gedaan? Dit alles met het doel, om naast hun directe input ook het bewustzijn te creëren rondom de complexiteit van de materie.

Het eindresultaat was een plan, een schetsontwerp, volledig vormgegeven door de groep die de lokale wensen en ambitie weerspiegelde. Onze rol was louter het faciliteren op de (technische) inhoud en het bundelen van het geheel tot een document dat als leidraad, uitgangspunten document, kan dienen voor de aanpak van het plein.

Jammer genoeg worden de waarden van dit soort processen vooral gezien als ‘leuke’ buurtinitiatieven en verdwijnen dit soort plannen zoals Cees Nooteboom stelt in zijn publicatie ‘Nooit gebouwd Nederland’¹⁴, omdat ze te fantastisch of technisch, financieel of politiek onhaalbaar waren, in de collectie van tekeningen en presentaties die nooit verder zijn gekomen dan de tekentafel.

...Manifest van de wijk.

Het pleidooi luidt dat, alvorens we starten met het maken van plannen over ‘nieuwe’ leefgemeenschappen, we de bestaande moeten aanmoedigen om hun eigen ‘Manifesten van betekenis’, of zoals Mike van Straaten¹⁵ in zijn afstudeeronderzoek het noemt, een gebruikskwaliteitsplan, te creëren. Een praktisch, collectief opgesteld document, een nulmeting, dat de perceptie van lokale bewoners vastlegt over hoe zij de belangrijkste aspecten erkennen die in aanmerking moeten komen bij ruimtelijke voorstellen en interventies. Het moet niet alleen een beschrijving van fysieke elementen bevatten, maar ook de cumulatieve ervaringen, getuigenissen, beelden, sociale evenementen, geuren, kleuren, geluiden, goede en slechte percepties, zonder oordelen. Al deze aspecten, gekoppeld aan een plaats, creëren uiteindelijk de gezamenlijk collectieve identiteit waar ‘nieuwe’ leefgemeenschappen zich tot moeten gaan verhouden. Leefgemeenschappen kan je niet bouwen, die moeten ontstaan!

Of zoals Carmona stelt, de diversiteit van levensstijlen en voorkeuren moet iets bieden voor iedereen op de juiste locaties, in plaat van alles voor iedereen overal, wat al te gemakkelijk kan leiden tot een ontwerp op het laagste gemeenschappelijke niveau en nergens aantrekkelijk is voor niemand.

4

Bouwen voor gezondheid, geluk en verbinding

Een paar maanden geleden was ik in Grolloo, een klein maar levendig dorp middenin Drenthe. Ik had een afspraak in Het Markhuis, het dorps huis waar op dat moment net de kinderen van de buitenschoolse opvang aankwamen. Hun school lag naast het dorps huis, op een plek waar de bebouwing ophoudt en het groen van de sportvelden, weilanden en het bos begint. Terwijl de uitgelaten kinderen naar binnen stroomden, hield de gepensioneerd dorpsbewoner Roelof Dilling de deur voor ze open. 'Floor!' riep hij vanuit de deuropening, toen de kinderen binnen waren. 'Je hebt het gevonden.' Hij schudde me de hand en nam me, opnieuw dwars door de kinderen heen, mee naar een kantoortje achter de grote, gemeenschappelijke ruimte.

Ik sprak Dilling een aantal jaren eerder, toen hij me vertelde over het netwerk Grolloo Zorgt dat hij had opgericht. Hierin worden formele en informele zorg en ondersteuning voor en door de bewoners van het dorp met elkaar gecombineerd. Thuiszorg, wijkverpleging, maaltijdservice, een lampje repareren, boodschappen doen, even iemand om mee te praten, het kan allemaal. Van 'healthy ageing naar happy ageing,' zo luidt het motto. In het kantoortje in het Markhuis worden we opgewacht door dorpscoördinator Siny Vink, die vanaf het vroege begin betrokken is, inmiddels bijna alle bewoners kent en drie dagen per week bezig is om de juiste antwoorden te vinden op alle kleine en grote zorgvragen. De ene keer belt ze met de huisarts, het ziekenhuis, de GGZ of de thuiszorg, een andere keer met vrijwilligers die helpen met vervoer, klusjes, eten of gezelligheid. Iedereen in Grolloo weet: als haar knalrode fiets met het rode mandje voorop bij het dorps huis staat, is Siny paraat.

Floor Milikowski is journalist en sociaal-geograaf, auteur van diverse boeken en schrijft voor De Groene Amsterdammer, het FD, NRC en de Volkskrant.

Maar voor Dilling hield de droom voor samen gezond oud worden in Grolloo hier niet op. Vanaf het begin fantaseerde hij over speciale seniorenwoningen in het dorp, zodat ouderen ook op latere leeftijd in de gemeenschap kunnen blijven. Die droom werd werkelijkheid toen de verouderde vrijstaande woning tegenover het Markehuis vrij kwam. Met behulp van de voormalige eigenaren en financiering van een kapitaalkrachtige ondernemer uit het dorp, slaagden ze erin om twaalf woningen te realiseren voor mensen op leeftijd, met of zonder zorgbehoefte.

“Een prettige leefomgeving met ruimte voor ontmoeting, gezelligheid en verrassing, zorgt voor minder behoefte aan eigen vierkante meters.”

Na afloop van ons gesprek loop ik naar de overkant en zie hoe binnen in de woningen, sommige met één en sommige met twee verdiepingen, hard wordt geklust om de laatste details af te ronden. Ze liggen in de vorm van een hofje rondom een openbare, gedeelde ruimte, in de hoop dat hier het contact ontstaat waar de aanstaande bewoners bewust naar op zoek zijn. Ook het Markehuis wordt binnenkort verbouwd: de ingang verplaatst naar de andere kant zodat het recht tegenover de nieuwe woningen komt te liggen. Op die manier wordt het contact tussen het dorpshuis en de nieuwe overburen optimaal en wordt de drempel om het huis uit te gaan, de straat over te steken en de gezelligheid op te zoeken zo klein mogelijk.

Het klinkt soms als een overbodig detail maar kleine ingrepen als deze kunnen grote gevolgen hebben. Het ontwerp en de inrichting van gebouwen, straten, pleinen, buurten, dorpen en steden kan in potentie een grote rol spelen bij het verbeteren van levens, het creëren van hechte gemeenschappen en een verbonden samenleving. Een appartementencomplex of een stoep kan enkel een plek zijn waar je woont of loopt maar het kan ook een plek zijn waar je burens tegenkomt, een praatje maakt, waar je zorgen en mooie momenten met elkaar deelt; een plek waar je een vorm van soort contact en vertrouwen met elkaar opbouwt waar je op kan terugvallen als het nodig is.

**KATENDRECHT,
Rotterdam.**
Foto: Joop Reijngoud

Ik sprak hierover met architecte en stedenbouwkundige lanthe Mantingh, die zich steeds nadrukkelijker opwerpt als pleitbezorger voor het ontwerpen en bouwen voor ontmoeting. ‘We dachten dat we geen behoefte meer hadden aan nabijheid.’ Na de oorlog werd bij het aanleggen van nieuwe buurten vaak uitgegaan van de gedachte dat wonen, werken en voorzieningen van elkaar gescheiden moesten zijn en dat een eigen doorzonwoning, het liefst met tuin, de oplossing was van alles. Terwijl de mens een sociaal wezen is, aldus Mantingh, met een diepe behoefte aan ontmoeting en contact – lees ook haar pleidooi in deze publicatie.

‘We zijn steeds meer gaan bouwen voor het ego en minder voor de samenleving,’ zei ze in haar kantoor in Leiden. ‘Het lijkt soms alsof we meer bezig zijn met het huisvesten van spullen dan met het huisvesten van mensen.’ Ze vertelde over een oude man in een flat die iedere dag drie keer naar beneden ging om in de gemeenschappelijke hal in zijn postvakje te kijken. Dat deed hij niet om de post op te halen, maar in de hoop dat hij iemand tegenkwam om een praatje mee te maken. ‘Stel dat daar een bankje zou staan,’ zei Mantingh. ‘Dat kan voor iemand veel verschil maken.’ Dat geldt ook voor een prettige ruimte direct buiten een gebouw. Tachtig procent van de ontmoetingen buiten vindt plaats op de stoep direct rondom de woning. Zorg dus dat die ruimte prettig is, dat je er even kan verblijven, kan zitten, de plantjes water kan geven en een praatje kan maken.

Naarmate we meer aandacht hebben gekregen voor de eigen woning en het privédomein, is bij politici, beleidsmakers en ontwerpers de aandacht voor gedeelde ruimte, zowel binnen als buiten, afgenomen. Buurthuizen en dorpshuizen, bibliotheken en postkantoren zijn gesloten en bij de aanleg van nieuwbouwwijken is weinig aandacht voor stoepen, pleintjes, speeltuinen, parkjes of andere plekken die contact kunnen faciliteren. Er ontstaat een zichzelf versterkend effect: een onaangename leefomgeving rondom de woning zorgt voor meer behoefte aan eigen vierkante meters. Terwijl een prettige leefomgeving met ruimte voor ontmoeting, gezelligheid en verrassing, zorgt voor minder behoefte aan extra meters.

“Het belang van de informele ontmoeting en sociale verbanden kan simpelweg niet worden onderschat.”

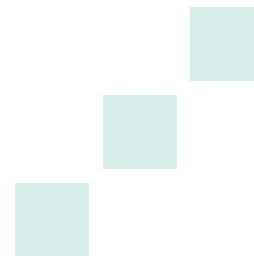
Het is makkelijk om ‘een praatje maken’ af te doen als kneuterig of als een overbodige luxe in drukke mensenlevens. Het belang van de informele ontmoeting en sociale verbanden kan simpelweg niet worden onderschat. Meer dan ooit worstelen Nederlanders van alle leeftijden met eenzaamheid, depressies en andere psychische klachten. Bovendien hebben we te maken met ernstige polarisatie, veel onderling onbegrip en een vergrijzende samenleving met snel toenemende zorgbehoefte en zorgkosten. Niet alleen is uit verschillende onderzoeken gebleken dat meer contact zorgt voor meer onderling vertrouwen, ook weten we dat juist sociaal contact in de buurt of op de werkvloer een belangrijke rol kan spelen bij gezondheid. Dat bleek onder meer uit een onderzoek van socioloog Eric Klinenberg naar sterftecijfers tijdens een extreme hittegolf in Chicago.

In zijn boek *Palaces for the People* beschrijft hij hoe in een periode van enkele weken honderden doden zijn gevallen. Klinenberg zag daarbij een vreemd patroon in de geografie van de sterfte. De meeste doden vielen in buurten met veel inwoners uit de laagste sociaal-economische klassen maar er waren ook buurten met een identiek

aantal inwoners uit de laagste sociaaleconomische klassen waar relatief gezien juist weinig doden waren gevallen. De buurten Englewood en Auburn Gresham hadden wat betreft inkomens, armoede, achtergrond en leeftijd ongeveer dezelfde bevolkings-samenstelling maar in Englewood stierven tijdens de hittegolf 33 mensen per 100.000 inwoners terwijl dat er in Auburn Gresham 3 per 100.000 waren.

Daarmee scoorde deze wijk met veel kwetsbare bewoners beter dan een aantal goede wijken elders in de stad. Grondig dataonderzoek bracht Klinenberg geen verklaring voor dit opmerkelijke verschil en daarom trok hij erop uit om de verschillende buurten in zijn thuisstad als gewone voetganger te bestuderen en analyseren. Tijdens het wandelen werd hem al snel duidelijk wat het verschil was tussen de twee wijken die op papier vergelijkbaar zijn: ‘Bewoners van Auburn Gresham wandelden in 1995 naar cafés, parken, kappers en supermarkten. Ze waren betrokken bij buurtverenigingen en kerkgemeenschappen. Ze kenden hun buren – niet omdat ze daar speciaal hun best voor deden, maar omdat ze op een plek woonden waar ongedwongen ontmoetingen een onderdeel was van het dagelijks leven.’ Tijdens de hittegolf maakten deze gewone routines het makkelijker om elkaar in de gaten te houden en om aan te kloppen bij oudere en kwetsbare buren.

In Englewood daarentegen was de sociale infrastructuur, dus de fysieke plekken die sociale samenhang faciliteren, verloren gegaan. Tussen 1950 en 1990 was het aantal inwoners gehalveerd en waren de meeste winkels verdwenen, net als de sociale cohesie. Klinenberg citeert een oudere bewoner die al meer dan vijftig jaar in de buurt woont: ‘We waren veel hechter, meer verbonden. (...) Nu weten we niet meer wie er aan de overkant of om de hoek woont. Oude mensen zijn bang om naar buiten te gaan.’ Het verschil in sterftecijfers lag dus niet aan de mensen maar aan een gebrek aan vanzelfsprekende ontmoetingsplekken. Een praatje bij de bakker, in het voorbijgaan op de stoep of bij de bibliotheek is geen luxe dingetje maar een fundamenteel onderdeel van een gezonde gemeenschap. ‘Sociale infrastructuur is van cruciaal belang omdat lokale, face-to-face contacten – op school, in de speeltuin, in het café op de hoek – de bouwstenen zijn van het openbare leven,’ aldus Klinenberg.

Zorginstelling Kennemerland maakte een paar jaar geleden een rekensom waarin deze constatering wordt omgezet in financiële kosten en baten. De rekensom vergelijkt de zorgkosten van een fictieve oudere man die woont in een hofje met en een fictieve oudere vrouw die woont in een flat. Beide hebben dezelfde zorgbehoefte maar de man kan bij kleine hulp- en zorgvragen terecht bij burens, terwijl de vrouw voor alle kleine en grote vragen is aangewezen op professionele zorg. Voor de man levert dit de gemeente en de zorgverzekeraar jaarlijkse kosten op van €19.292 per jaar, voor de vrouw in de flat is dat bedrag €32.744. Is het mogelijk om de dertienduizend euro die per persoon wordt bespaard preventief te investeren in een prettige leefomgeving, die positieve sociale interactie tussen de bewoners mogelijk maakt?

Dat hiervoor niet altijd een klassiek hofje nodig is, liet architecte lante Mantingh zien bij de renovatie van een bouwblok in de wijk Mariahoeve in Den Haag. Met goedkeuring van de projectontwikkelaar, voegde ze een deel van de tuinen samen tot een gedeelde binnentuin. Daar ontstond een levendige ontmoetingsplek met picknicktafels, koffiekopjes en rondslingerende fietsjes en stepjes. Op een andere locatie greep ze bij een grootschalige renovatie van een verouderde flat in bij de galerij op de onderste verdieping. Ze maakte de galerij zelf iets breder en verbond hem via trappetjes rechtstreeks met het onbestemde, verwaarloosde grasveld voor de flat. Daardoor werd de galerij een fijne plek om te zitten en kon het eerder ongebruikte grasveld volop worden gebruikt door de bewoners. Zeker omdat het een flat was waar veel sprake was van allerhande overlast, was het een spannende ingreep, die bijzonder goed uitpakte. Toen ze na de renovatie terugkwam was het grasveld een levendige, verzorgde plek vol speelgoed en tuinkabouters.

Op een heel andere manier wordt sociaal contact en gemeenschapszin gefaciliteerd bij de woningen van verschillende wooncoöperaties die in onder meer Amsterdam recent zijn opgeleverd of momenteel in aanbouw zijn. Om de alsmaar stijgende woningprijzen tegen te gaan en tegelijkertijd zowel duurzaamheid en biodiversiteit en gemeenschapszin en sociale binding te stimuleren, wees de gemeente Amsterdam in de afgelopen jaren bewust een flink aantal kavels toe aan wooncoöperaties. Zij ontwerpen en ontwikkelen hun woningen in eigen beheer en blijven zelf eigenaar en beheerder van het pand.

Woonzaal in de Warren.
Foto: Jeroen Musch

Buurtbarbecue.
Foto: Erik Loots

Op het Centrumeiland van IJburg werd in 2023 het complex van De Warren opgeleverd: 36 woningen, variëren van studio's tot bescheiden gezinswoningen, met een huurprijs huur tussen de €700 en €1200. De huur gaat niet naar een externe eigenaar, maar naar de bankrekening van de coöperatie, waar alle bewoners lid van zijn. De bewoners annex leden maken zelf onderling afspraken over huurprijzen en andere praktische en financiële zaken. Het houten gebouw, dat in nauw overleg met initiatiefnemer Chandar van der Zande en andere bewoners is ontworpen door Natrufied Architecture, is volledig energieneutraal, klimaatadaptief en natuurinclusief. De vijf woongroepen waarin de bewoners zijn onderverdeeld, delen gemeenschappelijke ruimtes zoals een grote woonkamer, een tuin, een dakterras en een kas, werkruimtes, een ruimte voor sport en yoga en een muziekstudio. Om deze manier van bouwen, leven en ontwikkelen mogelijk te maken, paste de gemeente de grondprijs voor de bewuste kavels aan en richtte het een speciaal fonds op voor de financiering van de projecten.

Vanuit vergelijkbare ambities ontstond dertig jaar geleden al het plan voor EVA-Lanxmeer, een wijk in Culemborg waarvan de laatste kavels momenteel worden ontwikkeld. Initiatiefnemer Marleen Kaptein droomde al jaren van een woonwijk waarin ontmoeting en ontplooiing centraal staan en die is ingebed in de natuurlijke structuren van het bestaande landschap. De tuinen voor en achter de woningen hebben een minimale omvang en zijn volledig geopend naar- en dus verbonden met de gedeelde groene ruimtes die dwars door de wijk heen lopen en die voor iedereen toegankelijk zijn. Net als in de gedeelde binnentuin in Mariahoeve staan ook hier picknicktafels, liggen overal fietsjes en zijn hier en daar zelfgeplaatste zandbakken, schommels of ander vermaak te vinden. De bonte verzameling aan woningen in verschillende soorten, maten en bouwmaterialen zijn zeer energiezuinig en in andere opzichten duurzaam en maken deels gebruik van energie die wordt geleverd door de lokale coöperatie Vrijstad Energie. Op een parkeerplaats aan de rand van de wijk staan elektrische deelauto's voor de leden van de coöperatie. De laadpalen waar zij gebruik van maken zijn aangesloten op de zonnepanelen die op een overkapping boven de parkeerplaats liggen. Ook is er een eigen FIXbrigade, een stadsboerderij en een jaarlijks appelfeest waarbij de bewoners gezamenlijk appels plukken uit de honderd jaar oude boomgaard om er vervolgens appelsap, pannenkoeken en taart van te maken. Het realiseren van EVA-Lanxmeer in deze vorm was onmogelijk geweest zonder de volledige steun van de gemeente Culemborg en de bereidheid van de provincie, het waterschap en het energiebedrijf om de plannen mogelijk te maken, vertelde oprichter Marleen Kaptein me onlangs. 'Alles is hier uit de hemel komen vallen,' zei ze.

Niet iedereen heeft behoefte aan een appelfeest, leven in een wooncoöperatie of koffie met de burens aan een picknicktafel. Dat hoeft ook niet. Maar het huidige gebrek aan ruimte voor ontmoeting, zowel binnen als buiten, is een probleem dat verder gaat dan een 'stukje gezelligheid'. Het is een probleem dat knaagt aan de fundamenteën van onze samenleving: informeel, toevallig contact zorgt voor meer sociale binding, vergroot het onderlinge vertrouwen en heeft grote positieve gevolgen voor de gezondheid van het individu, de gemeenschap en de samenleving als geheel. Juist nu er een enorme bouwopgave voor de deur staat, ligt er een grote kans om het realiseren van de broodnodige nieuwe woningen te gebruiken om meer gezondheid, meer welzijn en meer onderlinge verbondenheid te creëren.

5

Hoe een stoep bij elke
voordeur onze buurten
menselijker kan maken

Ode aan de stoep

Fotograaf: Evert van Moort

Stel je een buurt voor. Gedateerde flats strak in het gelid op kale grasvelden. De vele geparkeerde auto's staan eersterangs en ver-raden dat hier mensen wonen. Af en toe loopt iemand haastig over een galerij of trekt snel het gordijn dicht. Niemand spreekt je aan, niemand lijkt je te zien. Je bent op een alledaagse dag in een van de vele naoorlogse uitbreidingswijken van Nederland. Wijken uit de wederopbouwperiode, die op een efficiënte manier antwoord gaven op de woningnood. Met idealen als licht, lucht en ruimte die direct een kwaliteitsslag in de dagelijkse woonomstandigheden boden. En die, met de nadruk op individuele vrijheid, ook een belangrijke stap waren in de emancipatie en ontplooiing van zovelen.

Maar door de jaren zijn deze paradijzen van de middenklasse afgegleden naar wijken die het zwaar te verduren hebben. De een-zijdige woningvoorraad wordt steeds eenzijdiger bewoond, relatief vaak door mensen met de laagste inkomens en/of een zorgvraag. Onze maatschappelijke uitdagingen landen hier extra hard. Inwoners leven hier relatief korter en verkeren¹ langer in slechte gezondheid. Eenzaamheid² en kansenongelijkheid nemen hier alleen nog maar toe en de leefbaarheid staat onder druk. Bewoners voelen zich niet veilig, er is veel overlast en de sociale samenhang ontbreekt³. We zien in deze buurten een tekort aan verbinding.

Als architect denk ik na over onze fysieke leefomgeving en welke rol deze speelt in al deze maatschappelijke uitdagingen. Ik zie een duidelijk verband tussen de manier waarop deze buurten ontworpen zijn en de sociale problematiek van vandaag. Een verband tussen de toenemende eenzaamheid en de manier waarop bewoners elke dag thuiskomen. Tussen de dalende leefbaarheid en de steden-

Ianthe Mantingh
is architect bij Zijdekwartier
architecten en verdiepte
zich naast haar studie bouw-
kunde aan de TU Delft ook
in stadssociologie. Deze
twee domeinen verbindt
ze in haar werkzaamheden.

bouwkundige opzet. En tussen de overlast en vervuiling en de indeling van gebouwen. Ik zie dat het ontwerp van deze buurten de samenleving eerder kraakt dan maakt.

Gelukkig kan dit ook anders! We kunnen met onze gebouwen verbinding versterken, zodat deze de natuurlijke dragers worden van gemeenschappen. Een van de belangrijkste interventies die we kunnen doen is het faciliteren van contact. Vanuit contact ontstaat vertrouwen, saamhorigheid en hulp over en weer. Vanuit vriendelijk contact, een groet bij het langslopen, het openhouden van de voordeur of een praatje bij de lift kan er verbondenheid ontstaan, en idealiter een gemeenschap groeien.

Als wij willen bouwen aan een zachtere samenleving, moeten wij, iedereen die werkt aan de gebouwde leefomgeving, in elk project ruimte voor laagdrempelige ontmoeting maken, zowel in de buurt als in de gebouwen en op de stoep bij elke voordeur. Hiermee plaatsen we architectuur weer in het hart van de samenleving, daar waar ze hoort.

De stoep

De voordeur is de plek waar je elke dag thuiskomt, en elke dag de wereld weer in stapt. De overgang van je geborgen thuis naar de buitenwereld. Vanaf de drempel met je thuis in je rug voel je je gekoesterd en overzie je het buiten. Op de stoep bij je voordeur zet je de eerste stap in de samenleving.

Uit onderzoek blijkt dat 80% van de ontmoetingen in een buurt plaatsvindt op die stoep bij de voordeur⁴. Dus laten we beginnen met het maken van een stoep bij elk huis. Zodat iedereen de kans krijgt op een laagdrempelige en veilige manier contact op te bouwen.

De stoep is de plek waar bewoners plantjes neer kunnen zetten of een zitje kunnen maken. Even kunnen verblijven. En vanaf daar ontmoeting tussen burens en buurtgenoten plaats kan vinden. Juist in de buurten waar de leefbaarheid zo onder druk staat, kunnen we een groot verschil maken. Ik neem je mee naar drie voorbeelden van mijn bureau in Rotterdam, Schiedam en Leiden.

BREKERSVELD ZUIDWIJK, Rotterdam.
Flats voor de renovatie.

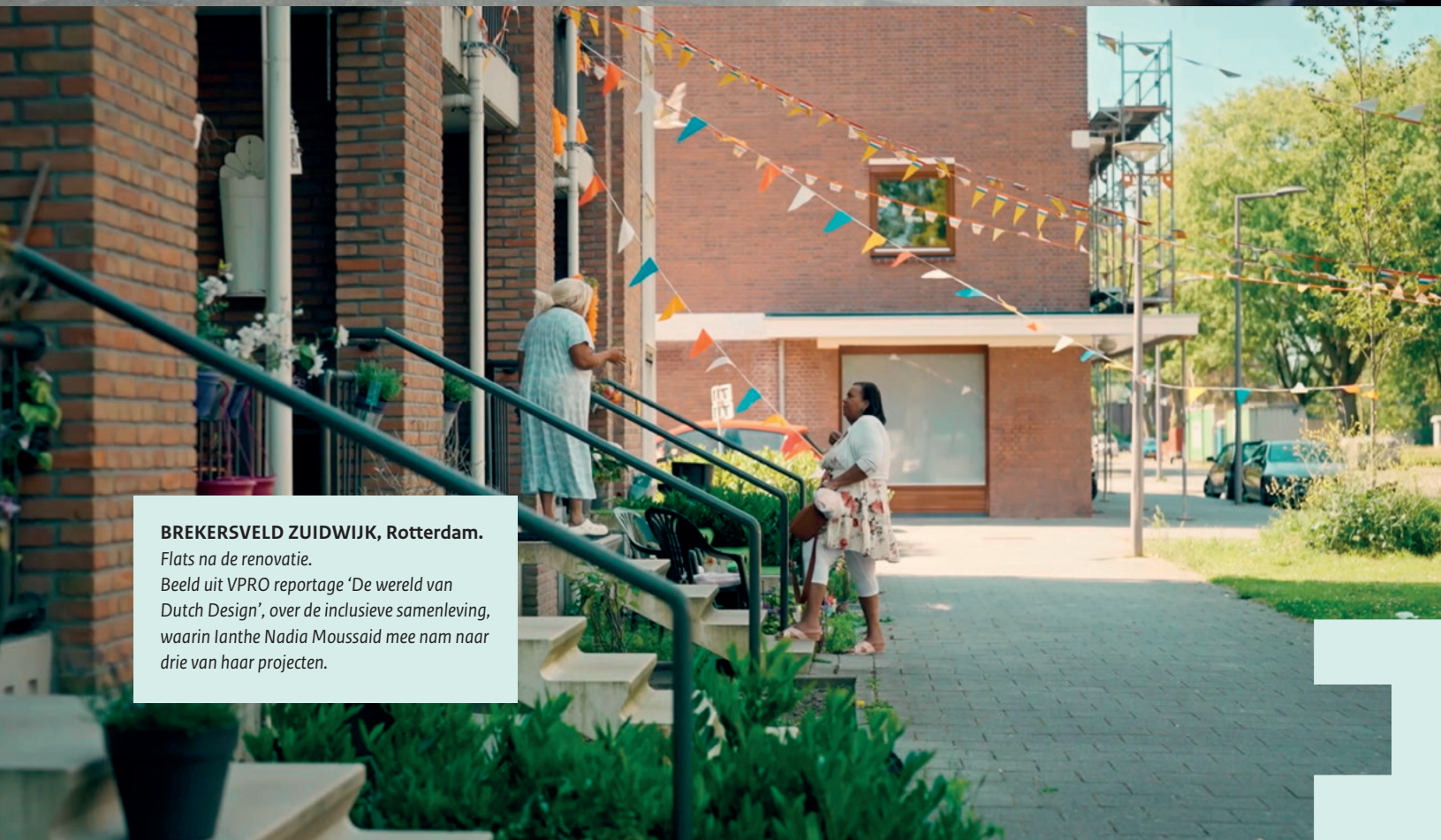
BREKERSVELD ZUIDWIJK, Rotterdam.
Flats voor de renovatie.

Zuidwijk Rotterdam

In het Brekelsveld in Zuidwijk Rotterdam voelden 15 jaar geleden veel bewoners zich onveilig, werd vuilnis vanaf de galerijen naar beneden gegooid en hadden burens vooral last van elkaar.

Tijdens de renovatie in 2011 hebben we niet alleen de flats opgeknapt, maar ook trappetjes gemaakt, van de onderste galerij naar het maaiveld. Een eenvoudige ingreep met een enorme impact. Één trappetje per maisonnetwoning, zodat de lange galerij veranderde in twaalf veranda's en de woningen grondgebonden werden. Twaalf stoepen, één bij elke voordeur. Een plek voor bewoners om even te zitten en een praatje te maken met wie er dan ook langsloopt.

Door deze veranda's lopen burens niet meer dicht langs de woningen en is het gevoel van privacy toegenomen. De gordijnen gingen open en sindsdien voelt de buurt veiliger. Door de trappetjes konden bewoners opeens direct op het gras voor hun huis komen, en groeide het eigenaarschap ervoor. Tuinkabouters werden neergezet en bloemen geplant. De directe verbinding tussen de woningen en het maaiveld zorgde voor een vriendelijke woonsfeer. De kinderen uit de flat gingen weer buiten op het gras spelen en burens gingen bij hun voordeur zitten kletsen met elkaar. In de flats is met de jaren een gemeenschap gegroeid. Met de stoepen bij de voordeuren gaven we bewoners ruimte en vertrouwen en legden letterlijk de verbinding. Wij faciliteerden contact. De bewoners doen de rest.

BREKERSVELD ZUIDWIJK, Rotterdam.
Flats na de renovatie.
Beeld uit VPRO reportage 'De wereld van Dutch Design', over de inclusieve samenleving, waarin Ianthe Nadia Moussaid mee nam naar drie van haar projecten.

Brekelsveld Zuidwijk Rotterdam

Renovatie 54 woningen van Hef wonen

Jaar van renovatie: 2011

100 % sociale huur

Bijzonderheden: Tijdens het groot onderhoud van de flats is ook de leefbaarheid enorm verbeterd, met relatief simpele fysieke ingrepen.

WILTONFLATS

Galerij voor de renovatie.
Foto: Zijdekwartier architecten

WILTONFLATS

Galerij na de renovatie.
Foto: Michelle Muus

Wiltonflats Schiedam

Bij de Wiltonflats in Schiedam gingen we nog een stapje verder. Tijdens de renovatie van de drie galerijflats kreeg elke woning een stoep. Vóór renovatie was de smalle galerij anoniem en waren de gordijnen gesloten. Tijdens de casco-renovatie hebben we elke galerij verbreed, van de minimale 1,20 naar de ruime 2,20m. Bewoners kregen een extra buitenruimte bij hun woning én een plek om – zoals bewoonster Corine het zo mooi zegt – “te klessebessen met de burens”. De benodigde stalen kolommenstructuur gaf de galerij meer beschutting. Gordijnen gingen open, waardoor het knikje door het keukenraam mogelijk werd. Vanaf daar kunnen bewoners langzaam samen de contactladder beklimmen: vanaf een eerste oogcontact via een gesprekje groeit de gemeenschap.

Wiltonflats Schiedam

Casco renovatie 117 appartementen van Woonplus
Jaar van uitvoering: 2021-2024
100% sociale huur

Bijzonderheden: Vraag was tijdens de casco-renovatie de flats niet alleen bouwfysisch te verbeteren en de installaties te vernieuwen maar de flats ook meer seniorgeschikt te maken. Hiertoe hebben we ruimte voor ontmoeting gemaakt op de hele route van straat naar huis, in de nieuwe entreehallen en op de brede galerijen. De toegevoegde galerij voor de opgetilde begane grondwoningen maakte ook deze woningen toegankelijk en verbindt de woningen en de binnentuinen.

Sumatrahof Leiden

Ook in elk nieuw gebouw dat we maken kunnen we goed ruimte voor ontmoeting verankeren, beginnend bij de stoep bij elke voordeur. Zoals in het Sumatrahof in Leiden, waar 82 appartementen rondom een gezamenlijk hof komen te liggen. De leefgalerij is breed genoeg om te voorzien in privacy in de afzonderlijke woningen, en in een plek van ontmoeting voor elk huis. In dit project is de hele route van straat naar huis aangegrepen om ontmoetingen mogelijk te maken: een reeks van lichte ruimtes, die de mogelijkheid bieden om even stil te staan en een praatje te maken. Belangrijk in dit

SUMATRAHOF

Galerij na de renovatie.

Foto: Zijdekwartier architecten

concept is dat we elk gebouw zien als een buurtje, in plaats van enkel een efficiënte stapeling van huizen. Keuzevrijheid is hierin essentieel: de bewoner kan kiezen welke route hij neemt en langs welke huizen hij vandaag loopt.

Sumatrahof Leiden

Nieuwbouw 82 appartementen in opdracht van Ons Doel

Bouwjaar 2023-2025

100% sociale huur

Bijzonderheden: In het Sumatrahof komt een mix aan bewoners te wonen, waaronder jongeren met een zorgvraag die hier wat extra hulp krijgen bij het zelfstandig leren wonen.

Wat we zien aan deze voorbeelden? Dat een gemeenschap vanuit vriendelijk contact altijd kan groeien, als deze maar de ruimte krijgt. Als we architectuur maar gebruiken waar ze voor bedoeld is: als ondersteunend aan de samenleving. Want gebouwen krijgen pas waarde in het gebruik dat ze faciliteren.

En moet dit overal? Het simpele antwoord is: ja. Zowel in renovatieprojecten – onder meer het toekomstbestendig maken van de naoorlogse woningvoorraad is een immens grote opgave waar we

voor staan – als in nieuwbouw is bouwen voor ontmoeting van groot belang. Zoals Teun Toebe, de verpleegkundige die zich inzet voor betere zorg voor mensen met dementie, het zo mooi verwoordde: "De armoede van onze welvaart is dat we denken elkaar niet meer nodig te hebben."⁵ Vroeg of laat hebben we elkaar nodig. Laat onze gebouwde omgeving de voorwaarden voor dit contact in zich dragen.

“Belangrijk in dit concept is dat we elk gebouw zien als een buurtje in plaats van enkel een efficiënte stapeling van huizen.”

Deze ode aan de stoep staat overigens niet op zichzelf. De stoep is een van de middelen die wij, ontwerpers van de leefomgeving, hebben om onze buurten vriendelijker en meer verbonden te maken. Ik zou ook een lofzang kunnen schrijven over de tussenmaat, of over de omweg, of over scharrelruimte. Maar laten we beginnen met de stoep bij elke voordeur en vanaf daar de olievlek van vriendelijk contact verder verspreiden. Zodat we vol vertrouwen een lievere en zachtere toekomst tegemoet gaan, in alle buurten en gebouwen die we rijk zijn. Mocht je meer willen weten over de handvatten die we hebben verzameld, bekijk dan onze publicatie Ontwerp voor Ontmoeten, op www.zijdekwartier.nl/ontmoeten.

VPRO-reportage

Tijdens een reportage van de VPRO, 'De wereld van Dutch Design', over de inclusieve samenleving, nam ik Nadia Moussaid mee naar drie van onze projecten, waaronder de trappetjes in Zuidwijk en de bouw van het Sumatrahof. De aflevering is nog na te kijken op https://npa.nl/start/serie/de-wereld-van-dutch-design_1/seizoen-3/de-wereld-van-dutch-design_8/afspelen. Of zoek op www.npa.nl/start naar lanthe.

6

Gemeenschappen, een publiek belang

Simon Franke

is auteur, redacteur, uitgever en organisator van publicaties en programma's over stad, stedelijke ontwikkeling en publiek domein. Hij is de oprichter van Trancity.

adviseurs.

Bijna vergeten, maar ooit hadden maatschappelijke organisaties een belangrijke rol in onze samenleving. Ze werkten vanuit een publiek belang in het 'maatschappelijk middenveld', aan betaalbare huisvesting, divers onderwijs, goede zorg en algemeen welzijn. De afgelopen decennia zijn veel van deze organisaties verdwenen of omgevormd van ledenorganisaties naar stichtingen en bedrijven. Eerst omdat in de opbouw van de verzorgingsstaat na de Tweede Wereldoorlog hun werk werd verstatelijkt en verbureaucratiseerd. Dat leidde tot logge en dure instituten die vervolgens werden overgedragen aan de markt, met de verwachting dat die efficiënter en dus goedkoper werkt. Maar daardoor verloren bestuurders van maatschappelijke instellingen als woningcorporaties, scholen, ziekenhuizen en welzijnsinstellingen het contact met hun achterban. Leden en burgers werden consumenten.

Nu bestond dat middenveld in de tijd van de verzuiling uit behoorlijk gesloten gemeenschappen. Niet alleen ging je naar de school van jouw zuil, je deed ook je boodschappen bij de kruidenier binnen de eigen kring. Dat die benauwdheid verdween was zo'n bevrijding dat er te weinig oog was voor wat de samenleving werd afgenomen: het 'recht op de stad', het recht op initiatief en zeggenschap bij veel belangrijke maatschappelijk voorzieningen die de stad leefbaar maken. In dit essay pleiten wij voor nieuwe gemeenschapsvorming om dat recht op burgerinitiatief en zelforganisatie te heroveren.

Wouter Veldhuis

is architect en stedenbouwkundige bij MUST. Daarnaast is hij als Rijksadviseur voor de Fysieke Leefomgeving verbonden aan het College van Rijks-

Recht op de stad

Het recht op de stad werd al in de jaren zestig van de vorige eeuw gemunt door Henry Lefebvre.¹ Het is het recht om onszelf te veranderen door de stad te veranderen. Dat doe je niet alleen, maar met anderen omdat daar collectieve kracht bij nodig is². De Amerikaanse historicus Timothy Snyder noemt dat positieve vrijheid, de keuze om te kunnen handelen. Dit staat wat hem betreft tegenover negatieve vrijheid die ontstaat door het individuele recht op toegang en gebruik van stedelijke voorzieningen. Of anders gezegd: ik heb recht op die dingen, maar laat mij verder met rust en ik wens daar zelf ook geen bijdrage aan te leveren.³ Snyder stelt terecht de prangende vraag: ben je als bewoner en gebruiker alleen maar consument of ook producent van je stad?

“Actief en collectief werken aan de stad moet samengaan met werken aan meer rechtvaardigheid.”

In ons recente stadsessay *Onderweg naar de rechtvaardige stad*⁴ schreven we op basis van het recht op de stad dat burgers recht hebben op een betekenisvol leven in een betekenisvolle leefomgeving. Dat hielp ons denken verder op twee manieren. In de eerste plaats dat je dus zelf actief mede in staat bent die leefomgeving vorm te geven en daarnaast dat we ons realiseerden dat dit niet voor iedereen mogelijk is. Want de wijze waarop overheid en markt diensten leveren, maakt ze in toenemende mate ontoegankelijk voor grote groepen in een steeds meer diverse samenleving. Daarom moet actief en collectief werken aan de stad samengaan met werken aan meer rechtvaardigheid.

Daarbij onderscheiden we drie dimensies van rechtvaardigheid in ruimtelijke ontwikkeling: verdeling (is de uitkomst eerlijk voor iedereen), proces (zijn alle belanghebbenden gerepresenteerd) en erkenning (worden culturele, sociale en economische verschillen meegenomen in proces en uitkomst).⁵ In ons pleidooi voor nieuwe

gemeenschappen zijn de verschillende dimensies van rechtvaardigheid daar dan ook een vanzelfsprekend onderdeel van. Net als de oude gemeenschappen zullen de nieuwe bestaan door (en het scheppen van) vertrouwen en wederkerigheid. Vertrouwen dat overheid en markt onvoldoende hebben weten te bieden.

Wederkerigheid als tegenwicht in een geïndividualiseerde samenleving; niet alleen gebruikmaken van je leefomgeving, maar daar ook aan bijdragen. De eerder genoemde Snyder brengt als een van zijn positieve vrijheden solidariteit in. Een begrip waarin vertrouwen en wederkerigheid samengaan.

Talloze gemeenschappen

De gemeenschappen die wij voor ogen hebben onderscheiden zich omdat ze in onze ruimtelijke ontwikkeling het publiek belang dienen en maatschappelijk waardevolle voorzieningen terugbrengen van privaat naar publiek. Het gaat daarbij in de leefomgeving in de eerste plaats om ‘praktijken van gemeenschappelijk gebruik’. Filosoof Thijs Lijster ziet dat als de kernwaarde van een gemeenschap⁶, die bij hem de vorm aanneemt van een ‘commons’ of nieuwe meent. Dat is een soort collectivisering van de samenleving die collega filosoof Pieter Hoexum tegen de borst stuit. Hij gruwet van woorden als ‘saamhorigheid’, ‘sociale cohesie’ en ‘inclusiviteit’, bang als hij is dat alles wat in het publieke domein vreemd en avontuurlijk is wordt buitengesloten.⁷

Wij koersen tussen beide opvattingen in, niet op zoek naar ‘verbinding’, nog zo’n woord waar Hoexum niet veel mee heeft, maar omdat we in ‘praktijken van gemeenschappelijk gebruik’ een hele bandbreedte aan vormen van gemeenschappen die invloed uitoefenen op de leefomgeving kunnen herkennen, van een tijdelijk buurtcomité dat ergens actie voor of tegen voert tot langjarig vrijwilligerswerk bij een lokale sportclub tot wonen in coöperatief verband. En het geeft ook aan dat iemand tegelijkertijd lid kan zijn van veel verschillende gemeenschappen en dat hechting aan een plek, waar Hoexum juist wel gevoelig voor is, nog niet verplicht betekent dat je een gemeenschap vormt met je buurtgenoten, maar dat contact met hen zich kan beperken tot goedendag zeggen.

STARTBLOK ELZENHAGEN

Statushouders en studenten
klussen samen op het
gemeenschappelijk balkon.⁸
Ontwerp: MUST en RoosRos
Foto: Rufus de Vries

Het is vaak eigenaarschap zonder eigendom. Maar in onze leefomgeving zullen we ook toe moeten naar een situatie waarin ruimte niet langer geëconomiseerd is. Ons stadsessay *Verkenning van de rechtvaardige stad*⁹ uit 2018 laat zien dat in het gebruik van onze ruimte het privaat financiële rendement ervan belangrijker is geworden dan het publieke maatschappelijk rendement. Het leidt tot de eigenlijk ondenkbare situatie dat grond zonder iets te doen in waarde stijgt en dat gebouwen speculatieobject zijn geworden. Om grond en opbouw dienstbaar aan de samenleving te maken, hebben we gemeenschappen nodig die vormen van collectief eigendom kunnen vormen, zoals de wooncoöperatie of de ‘community land trust’. Dat haalt speculatie weg, denkt anders over afschrijvingstermijnen van maatschappelijk vastgoed en creëert daardoor ook nieuwe (klimaatvriendelijker) vormen van beheer, onderhoud en transformatie. En ten overvloede wellicht, ook hier gaat het om gemeenschappen omdat voor die transitie collectieve kracht nodig is. Helaas krijgt bijvoorbeeld de wooncoöperatie het stempel van een bevoorrechte gemeenschap, maar dat komt juist ook omdat overheid en markt zo’n weerstand bieden. In steden als Zürich en Wenen is wonen in een coöperatie gangbaar, al vraagt het zeker om collectieve inspanning, het zijn geen elitaire gesloten gemeenschappen.¹⁰

“In onze leefomgeving zullen we ook toe moeten naar een situatie waarin ruimte niet langer geëconomiseerd is.”

Als we gemeenschappen de rol geven van het terugbrengen en oplossen van maatschappelijke opgaven naar de samenleving (en daarmee tegelijkertijd ontkomen aan overheidsbureaucratie en markttuitwassen) zullen we ze moeten definiëren als gelijkwaardige partners van overheid en markt. Dat is nog niet zo eenvoudig. De overheid wordt door het primaat van de politiek gelegitimeerd en in positie gebracht, de markt door financiële slagkracht. Daarnaast hebben gemeenschappen het moeilijk, omdat zowel markt als overheid nog te weinig onderkennen welke waarden zij kunnen

realiseren. Waarden die de markt onvoldoende kan bieden, maar waar de overheid wel groot belang aan hecht en die als we ze serieus nemen uitgeruild kunnen worden tegen financiële waarden.

Bijvoorbeeld betaalbare huisvesting. Wooncoöperaties leveren een andere vorm van waardeontwikkeling die niet terugkomt in stijgende grondwaarde of vastgoedwaarde. Dan moet de grondprijs, die altijd wordt berekend op verwachte financiële waardeontwikkeling, anders worden bepaald, zoals inmiddels in Amsterdam gebeurt. Zo kan de overheid bij ruimtelijke maatschappelijke doelen rechtstreeks met gemeenschappen tot overeenkomsten komen, zonder de omweg via de markt.

Waardevolle opbrengsten

We vinden de waarden die gemeenschappen meebrengen in allerlei vormen. Collectieve kracht, ont-economiseren, co-creatie dat tot betere projecten leidt, draagvlak dat ontstaat, maar ze blijven nog teveel steken in pilotprojecten, waarna men weer over gaat tot de orde van de dag. Een leefomgeving waarmee bewoners zich verbonden voelen, waarin zij zichzelf kunnen realiseren; het wordt wel belangrijk gevonden en met de mond beleden, maar legt onder aan de streep te vaak het loodje. Toch zie je ondanks de teleurstellingen en tegenwerking telkens nieuwe initiatieven ontstaan. Of, ondanks de verdrukking bestaan er al heel veel gemeenschappen, die als we ze herkennen en positie geven in planprocessen kunnen opbloeien en de leefbaarheid bevorderen, juist ook op momenten dat de stad op de schop gaat.

Een waardevolle opbrengst van de gelijkwaardigheid van gemeenschappen is dat zij het sociale en fysieke domein, de combinatie van woning, leefomgeving en leefomstandigheden verenigen. Het publiek belang staat voorop, de verkokering van bijvoorbeeld het overheidsapparaat is hen vreemd en ze gaan uit van de maatschappelijke opgave. De scheiding van geleefde en geplande stad kennen ze niet, maar wordt hen van boven opgelegd. Daarmee brengen ze kwaliteiten in die markt en overheid niet bieden. Ons pleidooi vraagt niet om het simpel overdragen van overheidstaken aan zelforganisaties en gemeenschappen. Ze pakken niet de rol van de overheid op maar bieden alternatieven.

WAGENWERKPLAATS AMERSFOORT

Een speelplek waar kinderen met water en skelters spelen."

Ontwerp masterplan: MUST

Foto: Rufus de Vries

Tussenruimte en tussenpersonen

Hoe brengen we nu gemeenschappen in een sterkere positie? Het is een voortdurend zoeken naar tussenruimte of vrije ruimte om verschillende posities en belangen aan tafel te krijgen. Vaak met een tijdelijk karakter en informele organisatie. Niet besluitvormend, geen bevoegdheden maar verkennend, werkend aan goede relaties buiten de gevestigde bestuurlijke instituties. Juist door dat karakter kunnen ongelijksoortige personen en partijen zoals burgers, overheid en markt op voet van gelijkwaardigheid met elkaar spreken. Het is tussenruimte tussen plan en inspraak, tussen bouwen en beheren, tussen eigendom en eigenaarschap, tussen burgerinitiatief en gevestigde instelling, tussen buurt en gemeente, tussen gemeente en provincie. Om vanuit informeel verkregen ruimte tot formele afspraken te komen.

En niet alleen hebben we tussenruimte nodig, maar ook tussenpersonen. Onderzoeker Karin Christof muntte het begrip burgerprofessionals, die een betrokkenheid en inzet vertonen die ver boven het gebruikelijke vrijwilligerswerk uitstijgt¹². Zij vormen gemeenschappen en weten activiteiten en publieke ruimten voor een buurt te realiseren. Zij vermijden subsidierelaties en onderhandelen op voet van gelijkwaardigheid en vanuit autonomie tussen samenleving, overheid en markt. Ze zijn de verpersoonlijking van het recht op de stad en bij zo'n beetje elk ruimtelijk burgerinitiatief te herkennen. Soms leidt hun initiatief tot betaald werk, maar nooit in dienst van een andere dan hun eigen organisatie en alleen als hun onafhankelijkheid niet in het gedrang komt.

Nabijheid

Om de waarde van gemeenschappen tot zijn recht te laten komen hebben we een 'vormgevend' principe voor een goede leefomgeving nodig. Voor ons is dat nabijheid. Niet om toch de publieke ruimte dicht te timmeren voor een besloten groep, maar om in een rechtvaardige verdeling te zorgen voor voorzieningen en mobiliteit. Omdat het gebrek aan nabijheid je op achterstand zet. Je krijgt geen buurtwinkels, maar winkelcentra, geen openbaar vervoer, geen huisarts, geen ziekenhuis of bibliotheek. Overheid en markt zijn niet in staat gebleken de nabijheid van dit soort voorzieningen te garanderen. Daar zijn sociaaleconomische oorzaken voor aan te wijzen, maar de wereld van

de ruimtelijke ordening heeft daar ook aan bijgedragen door bijna een eeuw lang functies van elkaar te scheiden. Bij commerciële voorzieningen is dat nog te begrijpen vanuit efficiency en kostenbesparing, maar diezelfde redenering zou voor publieke voorzieningen niet leidend mogen zijn.

De beschikbaarheid van nabije voorzieningen kan je puur functioneel benaderen: hebben we rechtvaardig verdeeld hoeveel moeite en tijd het kost om er gebruik van te kunnen maken. Maar het grijpt dieper in op het recht op een betekenisvol leven in een betekenisvolle omgeving. Lopen en fietsen zijn gezonder dan een noodzakelijke auto omdat afstanden te groot zijn. Maatschappelijk vastgoed in de eigen buurt of wijk biedt een plek voor emancipatie, voor leren, voor culturele expressie én voor collectieve organisatie. De overheid kan hiervoor de condities scheppen, bijvoorbeeld door bij het toevoegen van woningen in bestaande wijken ruimte vrij te maken voor maatschappelijke voorzieningen, waarbij we nieuwe gemeenschappen nodig hebben om deze voorzieningen ook 'rendabel' te exploiteren, omdat ze niet aan de financiële rendementseisen hoeven te voldoen. Aan ruimtelijk ontwerpers de taak om in samenwerking met gemeenschappen in de leefomgeving de balans te vinden tussen woningen en voorzieningen.

En ook hier gaat het zowel om ruimte als om mensen. Nabijheid is wat ons betreft ook een sturend principe voor de houding en werkwijze van professionals in een rechtvaardige leefomgeving. Wat vraagt dit van de 'echte' professional, de ambtenaar die beleid ontwikkelt en/of uitvoert, de ontwikkelaar of corporatiebestuurder, de welzijnswerker, de architect of stedenbouwkundige? Die stelt publiek belang boven privaat belang, die hanteert een moreel geijkt kompas om het goede te doen. Die zorgt voor aansluiting van nieuwe gemeenschappen met het reguliere welzijnswerk en de woningbouwopgave; die creëert tussenruimte, gevoed door ontwerpend onderzoek. Zij kunnen 'sleutelfiguren' worden door de eigen organisatie toegankelijk te maken voor burgerinitiatieven die nieuwe gemeenschappen vormen of door de tussenpersonen en hun grote toegevoegde publieke waarde te herkennen en te faciliteren vanuit hun eigen organisatie.

Simon Franke en **Wouter Veldhuis** schreven eerder de stadsessays *Verkenning van de rechtvaardige stad. Stedenbouw en de economisering van de ruimte* (2018) en *Onderweg naar de rechtvaardige stad. Over nabijheid, vertrouwen, wederkerigheid en gemeenschap* (2024).

LAKERLOPEN EINDHOVEN

Een eigen hoekje op het binnenterrein waar bewoners een kleine speelplek/ontmoetingsplek hebben gemaakt.¹³

Ontwerp: MUST, Biq en Hans van der Heijden.
Foto: Rufus de Vries

7

Publieke familiariteit in de wijk

Ruimte maken voor lichte contacten

Op een zomerdag wandelen we over de levendige markt in de Rotterdamse wijk Alexanderpolder. We spreken met bezoekers over het belang van de markt als ontmoetingsplek. 'Kennen, dat is het niet, maar we komen elkaar hier wel tegen', legt een vrouw uit die wekelijks op de markt komt. We bezoeken ook het VerHalenHuis in Tilburg-Noord, een wijkgebouw dat onderdak biedt aan een bibliotheek, een cultureel en religieus centrum en het stadsloket van de gemeente. Een medewerker vertelt: 'Deze locatie is heel waardevol als ontmoetingsplek. Ik zie regelmatig spontane gesprekken ontstaan.'

Voor het Kennisplatform Inclusief Samenleven (KIS) onderzochten we de afgelopen jaren hoe het respectvol samenleven kan worden bevorderd in wijken met een grote culturele verscheidenheid. Want de afgelopen decennia groeide Nederland uit tot een dynamische migratiesamenleving. Migratiestromen namen in omvang toe en het aantal herkomstlanden steeg. Intussen werd de gemiddelde verblijfsduur korter want expats, studenten en arbeidsmigranten verblijven hier vaak tijdelijk. Bijna een kwart van de Nederlandse bevolking heeft een migratieachtergrond; het CBS verwacht dat dit stijgt tot 30 of zelfs 40 procent¹. In de grote steden is sprake van een enorme diversiteit naar herkomst en van grote verschillen wat betreft opleidingsniveau, sociaaleconomische positie, religie, woonsituatie, migratiemotief, verblijfsduur en –status. Dit wordt ook wel superdiversiteit² genoemd. Ook in voorsteden zoals Almere, Diemen of Capelle aan den IJssel groeit de diversiteit snel.

Anneke Brock, Manja Coopmans, Maxime van de Gevel en Matthijs Uyterlinde zijn werkzaam bij het Verwey-Jonker Instituut. **Esra van Koolwijk** is werkzaam bij Movisie. Bij het KIS-onderzoek 'Publieke familiariteit in de wijk' zijn vanuit Movisie ook Joline Verloove en Radboud Engbersen betrokken. Meer informatie over het Kennisplatform Inclusief Samenleven is te vinden op de website: www.kis.nl.

In vijf steden - Almere, Den Haag, Rotterdam, Tilburg en Utrecht – deden we kwalitatief onderzoek naar het functioneren van (semi) publieke ontmoetingsplekken³. Vervolgens onderzochten we met interviews en observaties in twee buurten in de gemeente Diemen, een van de snelst diversifiërende gemeenten van Nederland, hoe inwoners het alledaagse samenleven in diversiteit ervaren⁴. Momenteel onderzoeken we samen met de gemeente Utrecht twee projecten op het snijvlak van het sociale en fysieke domein. De resultaten worden eind 2025 gepubliceerd.

Diversiteit en sociale cohesie

Diversiteit maakt het stedelijk leven kleurrijk en verrassend, maar het kan ook leiden tot ongemak, wrijving, ontwijkgedrag en uitsluiting. Volgens de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid⁵ kan toenemende diversiteit het samenleven in wijken en buurten ingewikkelder maken. Zo krijgen scholen vaker te maken met leerlingen die tussentijds arriveren of juist vertrekken en is een groot verloop niet bevorderlijk voor de vrijwillige inzet in een buurt. Statistische analyses laten zien dat bewoners zich minder thuis voelen in hun buurt als ‘de verscheidenheid binnen de verscheidenheid’ toeneemt. Er is minder sprake van contact met anderen en het vertrouwen in de medemens ligt er gemiddeld genomen lager⁶.

Voor in sociaaleconomisch kwetsbare buurten waarschuwt de WRR voor versplintering: het uiteenvallen van de samenleving in kleinere groepen die houvast zoeken in hun eigen identiteit en die met de ruggen naar elkaar komen te staan. Om dit tegen te gaan wordt vaak gepleit voor gemeenschapsvorming. Steeds meer gemeenten en woningcorporaties zetten *community builders* en buurtverbinders in: professionals of sociaal ondernemers met uiteenlopende opleidingen die gemeenschapsvorming in buurten moeten stimuleren. Maar het opbouwen van sociale structuren is, zeker in buurten met een grote verscheidenheid, niet eenvoudig. Wanneer sociale en culturele verschillen groot zijn, is het moeilijker om hechte bindingen op te bouwen. Taalbarrières en (veronderstelde) verschillen in normen, waarden, politieke of religieuze opvattingen kunnen vermijding en afstandelijkheid in de hand werken.

De markt in de Rotterdamse wijk Alexanderpolder.
Foto: KIS

Publieke familiariteit en vanzelfsprekende ontmoetingsplekken

Het is kansrijk om niet alle hoop te vestigen op gemeenschapsvorming, maar om ook in te zetten op het bevorderen van lichte, alledaagse contacten. Twintig jaar geleden introduceerde de Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling⁷ (RMO) het begrip ‘publieke familiariteit’ in de Nederlandse beleidswereld: het gevoel van vertrouwdheid dat voortkomt uit vluchtige, spontane en herhaalde ontmoetingen⁸. Publieke familiariteit – het concept is afkomstig van de socioloog Fischer⁹ (1982) – begint meestal met kort non-verbaal contact, zoals een blik van herkenning, een glimlach of een knikje, wat een opmaat kan vormen voor korte gesprekjes. ‘Alles goed?’. ‘Lekker weertje!’ Recent benadrukten de WRR¹⁰ en het SCP¹¹ dat publieke familiariteit een voorwaarde is om je op je gemak te voelen in je buurt.

“Het slaan van bruggen zou makkelijker zijn wanneer contact niet gebaseerd is op overeenkomst en homogeniteit, maar op gedeelde of overlappende activiteiten, routines en belangen.”

De RMO wees op het belang van ‘vanzelfsprekende ontmoetingsplekken’ in buurten. Het slaan van bruggen zou makkelijker zijn wanneer contact niet gebaseerd is op overeenkomst en homogeniteit, maar op gedeelde of overlappende activiteiten, routines en belangen. Als buurtbewoners elkaar tegenkomen en herkennen op het schoolplein, bij het wijkcentrum, de bibliotheek of de buurtwinkel, ontstaat een comfortzone die een basis legt voor vertrouwen¹². Het onderzoek dat KIS in vijf steden deed naar (semi)publieke ontmoetingsruimten, laat zien dat deze plekken waardevol zijn voor geïnterviewden. Niet omdat ze er hechte contacten opdoen, maar omdat het vertrouwde plekken zijn die een zeker ‘thuisgevoel’ aanwakken.

Publieke familiariteit heeft verschillende verschijningsvormen, variërend van een afstandelijke vorm waarin men de aanwezigheid van de ander tolereert zonder dat sprake is van echt contact – Ignatieff¹³ spreekt van *living side by side* – tot een vorm van samenleven waarin culturele diversiteit positief wordt gewaardeerd en als vanzelfsprekend element van het stadsleven wordt ervaren. Wessendorf¹⁴ noemt dit, op basis van antropologisch onderzoek in de Londense wijk Hackney, *commonplace diversity*. Het samenleven in diversiteit zorgt in Hackney voor omgangsvormen die sociale, culturele en religieuze verschillen overstijgen. Migratiedynamiek gaat er gepaard met een gevoel van tijdelijkheid waardoor mensen makkelijker spontane en laagdrempelige contacten aangaan.

Het onderzoek dat KIS in Diemen uitvoerde wijst uit dat culturele diversiteit ook daar een vanzelfsprekend onderdeel is geworden van het sociale leven. Diemen kent, net als Hackney, een heterogene bevolking en een relatief groot verloop. Er wonen veel expats en buitenlandse studenten. Sommige geïnterviewden beoordelen de diversiteit ronduit positief; het merendeel staat er onverschillig tegenover (*living side by side*) – zij reageerden schouderophalend wanneer dit ter sprake kwam. Een kwart heeft gemengde gevoelens bij de etnisch-culturele diversiteit in hun buurt. Toch zeiden vrijwel alle geïnterviewden zich thuis te voelen in hun buurt.

Bouwen aan vertrouwde in nieuwe wijken

De komende jaren worden er per jaar in Nederland honderdduizenden nieuwe woningen gebouwd. Waar mogelijk zet minister Keijzer (Ministerie van Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening, VRO) in op het bouwen van een ‘straatje erbij’, maar om een echt effectieve schaa sprong te maken zal het overgrote deel worden gerealiseerd via grootschalige woningbouw. Op de Woontop 2024 zijn afspraken gemaakt en locaties aangewezen voor nieuwe woonwijken¹⁵. Wijken waar tienduizenden nieuwe inwoners hun intrek nemen, waar nieuwe generaties zullen opgroeien en waar beleidsprogramma zoals het Gezond en Actief Leven Akkoord (GALA) en de mantelzorgagenda moeten landen. Deze programma’s doen een sterk beroep op zelfredzaamheid en gemeenschapszin. Maar die ontstaat in een nieuwe wijk niet vanzelf, zeker niet wanneer de diversiteit groot is.

Een beeld uit Diemen.
Foto: KIS

Tegelijkertijd is het geen wetmatigheid dat toenemende diversiteit ten koste gaat van contact, saamhorigheid en thuisgevoel. De statistische analyses van de WRR en het SCP brengen namelijk geen oorzaak-lijks verband aan het licht, maar een correlatie, oftewel samenhang. Ook andere factoren, zoals sociaaleconomische ongelijkheid en woonduur, hebben effect op de sociale cohesie in buurten. Als het sociaaleconomisch beter gaat en wanneer mensen langer in een wijk wonen, hebben ze over het algemeen minder last van onveiligheidsgevoelens¹⁶.

Het is daarom juist bij nieuwe gebiedsontwikkeling essentieel om te investeren in de randvoorwaarden voor een stabiele sociale basis. Wat er kan gebeuren als dit wordt onderschat, wordt duidelijk uit recent onderzoek naar de groeikernen uit de jaren zeventig en tachtig¹⁷. Deze steden scoren laag op sociale binding, saamhorigheid en veiligheidsgevoel. Het vertrouwen in anderen, en ook in de overheid en in instituties, ligt er lager dan in organisch gegroeide voor- en binnensteden. Zowel volgens bewoners als beleidsmakers is er in veel van deze groeikernen een tekort aan ontmoetingsplekken en voorzieningen voor jongeren.

Ruimte scheppen voor lichte contacten

De huidige bouw- en woonopgave biedt – in combinatie met beleidsambities rond het versterken van de sociale basis, mantelzorg en gemeenschapsvorming – unieke kansen om wijken te maken waar bewoners vreedzaam en respectvol samenleven. Het sociologische begrip publieke familiariteit reikt een waardevolle lens aan om te begrijpen hoe gevoelens van verbondenheid tussen inwoners kunnen worden bevorderd in wijken met een grote diversiteit – in termen van migratieachtergrond, maar ook wat betreft levensstijl, religie, overtuiging en seksuele identiteit. Alleen: het bevorderen van publieke familiariteit vereist gerichte sturing op ruimtelijke en sociale kwaliteit, en niet alleen op woningproductie.

In concrete zin betekent dit voldoende gelegenheid realiseren voor spontane en terloopse ontmoeting. Het vraagt – letterlijk – om het scheppen van ruimte, zoals de Raad voor Volksgezondheid en Samenleving (RVS) al benadrukte in haar advies *De buurt als sociale leefomgeving*¹⁸. En het vereist een integrale benadering waarin het

sociale en fysieke domein elkaar waarderen en versterken. Want naast fysieke ruimte, is subtiele sociale regie nodig om contact tussen mensen met uiteenlopende achtergronden en leefstijlen te bevorderen. Voortbouwend op inzichten uit de literatuur en drie jaar KIS-onderzoek, formuleren we vijf aanbevelingen voor beleidsmakers, sociale professionals en ontwerpers.

1. Schep fysieke condities voor publieke familiariteit

Architectonische en stedenbouwkundige keuzes zijn cruciaal voor de mate waarin op een ontmoetingsplek publieke familiariteit kan ontstaan. De onderzoeken die KIS uitvoerde onderstrepen het belang om ontmoeting vroegtijdig mee te nemen in het ontwerp van wijken. Dit kan door de ontmoetingsfunctie vast te leggen in het programma van eisen en door letterlijk ruimte (of overmaat) te creëren voor ongedwongen ontmoeting. Publieke gebouwen moeten laagdrempelig en overzichtelijk zijn en een zekere huiselijkheid uitstralen. De inrichting van de woonomgeving moet uitnodigend zijn, met aantrekkelijke groen, bankjes, speelplekken voor kinderen en logische, fijnmazige routes voor voetgangers en fietsers. Denk goed na over de overgangszones tussen woning en straat, tussen openbaar en privé – in het bijzonder wanneer gebouwd wordt in hoge dichtheden en voor een grote diversiteit aan bewoners. Ook knooppunten zoals winkelcentra en ov-haltes spelen een rol in de sociale doorbloeding van een wijk.

2. Realiseer multifunctionele en levendige ontmoetingsruimten

Multifunctionaliteit is een belangrijke begunstiger om lichte, toevallige en spontane interacties te doen ontstaan. De kans op ontmoeting stijgt als een wijkcentrum, park of plein een zo divers mogelijke groep bezoekers aanspreekt. Voor publieke familiariteit zijn levendigheid en doorloop van groot belang. Denk bijvoorbeeld aan het combineren van een bibliotheek, cursusaanbod en loketfuncties met een koffie- of lunchvoorziening. Ook wijk economische impulsen verlevendigen de wijk en zorgen voor ontmoeting en ogen op de straat. Idealiter trekt een ontmoetingsplek zowel bezoekers die met een doel komen, als toevallige passanten. Zo kan een verblijfsklimaat ontstaan waarin bezoekers elkaar herkennen en elkaar kunnen treffen om andere redenen dan waarvoor ze van huis gingen.

3. Creëer ruimte voor anonimiteit en intimiteit

Ontwerp en inrichting van een ontmoetingsruimte zijn van invloed op de mate waarin publieke familiariteit kan ontstaan. Als een park, plein of gebouw zowel een doorstroom- als een verblijfsfunctie vervult, groeit de kans dat mensen elkaar herhaaldelijk ontmoeten. Bij de entree van het Tilburgse VerHalenHuis zit een restaurant, achter in het gebouw is de Stadswinkel. Doordat de bibliotheek de tussenliggende ruimte vult, ontstaat een natuurlijke stroom van bezoekers. Publieke gebouwen moeten enerzijds ruimte bieden voor anonimiteit, door bezoekers aan te spreken die zich prettig voelen in de (stedelijke) anonimiteit die een grote en drukke plek kan bieden. Anderzijds is ruimte voor intimiteit nodig, zodat bezoekers met elkaar in gesprek kunnen raken. Uitnodigende, liefst door hen zelf verplaatsbare stoelen of bankjes maken het voor bezoekers aantrekkelijk om terug te keren, zodat ze anderen kunnen gaan herkennen.

**HET VERHALENHUIS,
Tilburg.**
Foto: KIS

4. Zet professionals in om ontmoeting te regisseren

Het faciliteren van ongedwongen ontmoeting tussen bewoners met verschillende achtergronden, leeftijden en leefstijlen vereist ook sociale inzet en beheer. Vaak is het organiseren van ontmoeting geen onderdeel van de functieomschrijving van balie- of barpersoneel, terwijl zij een cruciale rol kunnen vervullen bij het in gang zetten van sociale interacties. In het Tilburgse VerHalenHuis en in de Almeerse bibliotheek passen medewerkers geregeld de inrichting aan. Ook marktmeesters in Rotterdam houden bij de opzet van de markt rekening met looproutes en zitplekken. Professionals en vrijwilligers die zich vriendelijk en ondersteunend opstellen, dragen bij aan een gastvrije sfeer.

5. Stimuleer het opbouwen van lokale identiteiten

Door podia te bieden voor contact tussen bewoners met uiteenlopende achtergronden en leefstijlen kunnen lokale bindingen ontstaan op basis van overeenkomsten, gedeelde belangen of interesses. Contact kan bijvoorbeeld ontstaan door een gedeelde identiteit als ouder bij het schoolplein of bij een speeltuin. Hetzelfde geldt voor hondeneigenaren in het park of voor expats en internationale studenten die elkaar treffen bij de sportschool. Het faciliteren van podia voor lokale, groepsoverstijgende identiteiten helpt om wederzijds respect en contact te bevorderen. Dit kan door het organiseren van jaarlijkse evenementen of activiteiten, subsidies voor eigen initiatief of zelfbeheer van (semi)publieke plekken als een buurtmoestuin of -huiskamer. Dit zagen we concreet in het KIS-onderzoek in Diemen: vrijwel alle geïnterviewden verklaarden zich, ondanks de grote culturele verscheidenheid, 'Diemenaar' te voelen.

Tot slot: beleidsmakers, ontwerpers en professionals moeten hun krachten bundelen bij het ontwerpen en inrichten van parken, pleinen en voorzieningen. De inbreng van bewoners mag daarbij niet worden onderschat; ook al is er vaak nog geen kennis gemaakt met de toekomstige bewoners als een wijk vorm krijgt op de teken tafel. Het betrekken van uiteenlopende gebruikersgroepen helpt om sociale kansen en uitdagingen boven tafel te krijgen en grip te krijgen op eventuele ingewikkeldheden¹⁹. Met een gezamenlijke inspanning kunnen we ervoor zorgen dat nieuwe wijken niet alleen een thuis worden voor bewoners, maar ook een fundament voor vertrouwde en thuisgevoel in onze superdiverse samenleving.

8

De uitdaging van Almere

Beter een goede buur

230.000 inwoners groeide. Geen enkele stad in Nederland ontwikkelde zich zo snel. Een architectonisch experiment met een geweldige groenblauwe structuur, een groeiende economie en werkgelegenheid. Een grootstedelijke New Town met veel ruimte om al je dromen waar te maken. Dat is Almere. Maar hoe gaat het na circa vijf decennia met de inwoners van Almere?

Als wethouder sociaal domein in Almere zie ik naast deze mogelijkheden van een geheel nieuwe stad, ook iets heel anders. Almere prijkt bovenaan lijstjes waar je liever niet bovenaan wilt staan. We hebben het grootste lerarentekort van Nederland, er is veel geregistreerd huiselijk geweld, eenzaamheid – meer dan de helft van de inwoners (54%) ouder dan 19 jaar voelt zich eenzaam, dat is het hoogste percentage in Nederland –, veel jeugdcriminaliteit en explosies. Telvdaarbij een snel oplopend financieel tekort voor bijna alle zorgorganisaties, inclusief het ziekenhuis op. Daarnaast heeft één op de vijf Almeerders geen vaste huisarts meer. Bovenstaande gegevens worden ondersteund door een onderzoeksrapport van drie instituten: Platform 31, Movisie en Verwey-Jonker. De gemeente Almere liet hen eerder onderzoek doen naar de sociale staat van onze stad. Zij bracht daarop het adviesrapport ‘De sociale staat van Almere’ uit. Daaruit blijkt dat één op de vijf inwoners te maken heeft met sociale problemen. Naast het eerdergenoemde leraren- en huisartsentekort is er relatief veel armoede en schulden, vooral in eenoudergezinnen, schooluitval en jeugdwerkloosheid en –criminaliteit. Ook op het gebied van beleefde gezondheid scoren we niet goed; daar kom ik hieronder op terug.

Froukje de Jong is als wethouder sociaal domein bij de gemeente Almere verantwoordelijk voor de portefeuilles Volksgezondheid, Jeugdhulp, Onderwijs, Wonen en zorg en Welzijn. Almere, de stad die in nog geen vijftig jaar van nul naar zo’n

Afgehaakt Nederland: snelle groei leidt tot sociale uitdagingen

De snelle groei van de stad zorgt ervoor dat mensen in Almere kunnen wonen. Maar alleen met stenen stapelen bouw je nog geen leefgemeenschap. Het welzijn en het mee kunnen doen in de samenleving van zowel huidige als toekomstige bewoners is van groot belang voor de vorming van een gezonde stad.

Dat blijkt ook uit de “Atlas van afgehaakt Nederland” (2021). Daarin laten electoraal-geograaf Josse de Voogd en onderzoeker René Cuperus zien hoe maatschappelijke verschillen zich vertalen in sociaal-culturele – en politieke voorkeuren. Zij vinden Almere interessant omdat de stad fungeert als kanarie in de kolenmijn; hier wordt ‘gepiept’ over ontwikkelingen die zich elders – iets later en soms minder heftig – ook zullen voordoen. Een belangrijke conclusie uit hun onderzoek is dat vooral de eigen beoordeelde gezondheid er uitspringt als factor die samenhangt met opkomst bij verkiezingen en stemgedrag. Het lijkt of bij gezondheid tegelijkertijd individuele factoren – opleiding, inkomen en leeftijd – als ook de meer maatschappelijke dimensie van sociale samenhang, eenzaamheid, vertrouwen en burgerschap samenkomen. Beleefde gezondheid is dus een belangrijke graadmeter. Gezondheid gaat over deelname en toegang tot werk, inkomen, gezien worden en tot ‘aanhaken’ en meedoen.

Weinig sociale samenhang en een slecht beleefde gezondheid leidt dus tot je afgehaakt voelen, niet meer verbonden met de samenleving. Een zichzelf versterkend effect. Dat Almere één van de laagste opkomstpercentages heeft bij de laatste gemeenteraadsverkiezingen wijst daar waarschijnlijk ook op: nog geen 40% (39,8%) van de inwoners kwam stemmen. Ter vergelijking: het landelijke gemiddelde ligt op 50,3%.

Verzorgingsstaat onder druk

We weten dat beleefde gezondheid nauw samenhangt met sociaal-economische status, levensstijl, ziekte en lichamelijke beperkingen, maar ook met een sterk sociaal netwerk en het hebben van goede relaties. Door de verschuiving van een klassieke verzorgingsstaat

naar een participatiemaatschappij, waarin burgers meer eigen verantwoordelijkheid voor hun welzijn, werk en zorg dragen, wordt de urgentie om sociale samenhang en hechte gemeenschappen te vormen alleen maar groter. Er is een toenemende roep in de politiek en samenleving om weer 'normaal' te doen. En normaal betekent: meer problemen zelf of met hulp van de mensen om je heen oplossen.

Net als elders zien we in Almere dat, bij gebrek aan vertrouwelingen om je heen, steeds meer normale levensvragen juist met een professioneel antwoord moeten worden opgelost. De uit de hand lopende kosten voor zorg en het gebrek aan personeel zorgen ervoor dat de ‘normale’ route een onhoudbare wordt. Een voor de hand liggende, maar lastige oplossing als we net hebben vastgesteld dat juist dát, mensen om je heen die je kennen en willen helpen, er steeds minder is.

STADHUIS VAN ALMERE.

Foto: Feenstra Fotografie

'Heel de mens'

Het mooiste motto dat ik ken is dat van het Erasmus MC. Dit ziekenhuis koos voor 'Heel de mens', om uit te drukken dat helen ofwel genezen niet alleen medisch werk is, maar dat ieder mens anders is en aandacht, liefde en een vriendelijk woord nodig heeft. Dit besef dringt maar langzaam tot de overheid door. In onze individualistische en economie-gedreven samenleving drukken we veel te veel in geld uit. Solidariteit gaat al snel over geld, bestaanszekerheid ook. Terwijl het een diepmenselijke behoefte is om gezien en gehoord te worden, van waarde te zijn, mee mogen en kunnen doen. Gelukkig druppelt dit besef steeds meer binnen. Het brede welvaart-denken, dat naast materiële welvaart gezondheid, sociale cohesie en leefomgeving minstens zo belangrijk zijn, wordt omarmd. Een mooie eerste stap, nu nog uitvoeren.

Almere is in het leven geroepen als groeistad, overloop van de Randstad. Met deze groei, voldoen we aan een immense uitdaging: het bouwen van voldoende woningen om in de groeiende vraag te voorzien. Maar wonen is nog geen leven. Leven gaat over meer dan alleen een dak boven je hoofd. Daarom is het juist in deze groeistad hard nodig om fors te investeren in het sociale domein; in sociaal contact en gemeenschapszin.

Het verbinden van het fysieke en het sociale domein

Laat ik ten eerste zeggen dat ik de begrippen fysiek en sociaal domein met enige tegenzin gebruik want het is niet helpend deze steeds tegenover elkaar te zetten. Maar voor nu is het nodig, om duidelijk te maken wat ik wil zeggen. Het is niet zo dat het fysieke domein alleen is gericht op het bouwen van woningen en wegen, zonder zich te realiseren dat dit voor (toekomstige) inwoners is. Wel is het zo dat we vanuit het sociaal domein anders kijken en vanuit andere kennis en ervaring andere aandachtspunten kiezen.

Ik pleit er daarom voor en werk eraan om het sociale domein op alle vlakken te verbinden met het fysieke domein. Want ook in het sociale domein zeggen we 'housing first', maar wij weten dat dat pas het begin is. De samenwerking tussen fysiek en sociaal domein is een

vorm van diversiteit. Door de verschillende invalshoeken op eenzelfde vraagstuk verbreed je de blik en verbeter je het resultaat. Want vaak heb je zelf niet door dat je eenzijdig kijkt, je gebruikt bij de oplossing van een probleem al te vaak dezelfde aangeleerde gereed-schapskist. Ter illustratie een persoonlijk voorval. Mijn dementerende vader ging telkens in sprongen achteruit. Mijn moeder merkte dat hij de voordeur steeds open liet staan. Zij en ik analyseerden samen de situatie. Potverdorie, kon hij nog wel alleen thuis zijn. Het ging nu wel hard. Mijn broer, die huizen verbouwt, checkte de voordeur. Die was wat uit het lood geraakt, klemde en sloot niet meer als je hem dichtgooide. Hij schaafde hem bij. Probleem opgelost.

Niet bouwen, bouwen, maar trouwen, trouwen – en andere lessen

Ook in mijn eigen gemeente zie ik dat als je de sociale gereedschapskist opent in een goede technische en bouwkundige omgeving je breder kijkt. De voorbeelden waarbij we elkaar tegenwerken zijn legio. Ik noem er een paar:

- Omdat de vraag naar eenpersoonshuishoudens enorm is en mensen vaak in Amsterdam en omstreken werken, maken we bouwplannen voor hoogbouw bij vervoersknooppunten. In een stad waarin eenzaamheid en mentale problematiek bij jongeren enorm groot is.
- Probeer maar eens een mantelzorgwoning in je tuin te realiseren. Geen vergunning want te groot bebouwde oppervlakte, voldoet niet aan de parkeernorm etc. Het probleem dat daardoor sociaal ontstaat, is veel groter.
- Er zitten in heel Nederland talloze jongeren in de jeugdhulp met verblijf die uitbehandeld zijn en eigenlijk alleen maar wachten op een plek om te wonen. Kosten: ongeveer 140.000 euro per jeugdige per jaar.

ALMERE CENTRUM.
Foto: Feenstra Fotografie

Het ei van Columbus

Er is niet een grote truc. Het is gewoon ploeteren. Elkaars wereld leren kennen, begrijpen, waarderen en respecteren. Nieuwe vormen van samenleven bouwen waarin mensen onder één dak leven, maar niet apart. En dat sociaal begeleiden. En zoals oud-Rijksbouwmeester Floris Alkemade zegt, ontmoeten centraal maken bij de inrichting van de openbare ruimte. Sociale samenhang begint met elkaar tegenkomen, ontmoeten, leren kennen, begrijpen. Zorgzame wijken bouwen waar dementerende ouderen nog prima kunnen wonen en als ze verdwalen gewoon door iemand uit de buurt naar huis worden gebracht.

En je een beetje aan elkaar aanpassen, het sociale domein moet leren meer op lange termijn te denken en te plannen en meer op resultaat te sturen; het fysieke domein moet op haar beurt zachtere waarden waarderen, begrijpen hoe ongelooflijk veel geld er in de zorg omgaat, wat in een goed gebouwde samenleving voorkomen kan worden. En het fysieke domein moet macht afstaan. Want bij de grote investeringen, de MIRT's, de Regiodeals etc. zit "fysiek" toch vaak aan de knoppen.

En het loont, die samenwerking. Hieronder zet ik een voorbeeld vanuit Almere uiteen. Net als andere grote gemeenten hebben wij moeite met de huisvesting van urgenten en statushouders. Deze mensen doen voor het overgrote deel een beroep op hetzelfde zeer schaarse segment woningen. Namelijk de meest betaalbare sociale huurwoningen. De wachttijden voor urgenten liepen op, de daklozenopvang liep over en we kregen een enorme achterstand bij het huisvesten van statushouders. De zorgorganisaties duwden op meer uitstroom, want ook hun wachtlijsten liepen op. De provincie begon actief toezicht te houden en de gesprekken met de woningbouwcorporaties verliepen stekelig. Ze vonden dat de gemeente het onmogelijke vroeg en haar probleem bij hen legde. Terwijl zij platgebeld werden door regulier woningzoekenden die vrijwel geen kans meer op een woning hadden.

De oplossing was simpel. De tijd nemen om elkaar te begrijpen. Te snappen dat we allemaal leefbare wijken willen, en dat de woningbouwcorporaties echt wel een punt hebben als zij het gevoel hebben dat andere partijen steeds maar weer mensen in

hun woningen zetten en er dan klaar mee zijn. Geen verantwoordelijkheid nemen als de huur vervolgens niet betaald wordt, de hele woning vernield wordt of er ernstige overlast ontstaat.

We zijn op **alle** niveaus gaan samenwerken: bestuurlijk, organisatorisch en uitvoerend. Met een gedeelde wens om urgenten zo snel mogelijk te huisvesten, het toezicht van de provincie opgeheven te krijgen en voor leefbare situaties te zorgen in de woningen en in de wijk. Er kwamen nieuwe producten; omklapcontracten, gegarandeerde hulp aan huis, directe bemiddeling in een samenwerking tussen de uitvoerenden van de zorgorganisaties en de woon-coördinator en de corporatie, gezamenlijk gefinancierde schadefondsen, we kochten panden en maakten er woningen met community building en gemengd wonen. Waar starters statushouders op weg helpen. En we hebben beter inzicht in elkaars data: de mutaties, het systeem van aanmelden, de wachtlijsten in de zorg, de werkwijze van COA etc.

“Ik pleit er daarom voor en werk eraan om het sociale domein op alle vlakken te verbinden met het fysieke domein.”

Het actief toezicht van de provincie is opgeheven en we zijn een van de weinige gemeenten die voldoet aan de taakstelling statushouders, de aanmeldprocedure voor urgenten is strak ingeregeld, we werken eendrachtig aan een uitvoerbaar meerjarenbeleidsplan urgenten en een woonzorgvisie. We beschouwen de vraag “hoe houden we wijken leefbaar” als een gezamenlijke opgave. Waarbij helder is wat het belangrijk is bij de plaatsing van een nieuwe huurder met een ‘rugzakje’: een goede buurt!

9

Geef fantasie een kans

Paola Huijding
is hoofd afdeling
Ruimtelijke Kwaliteit
bij het ministerie van
Volkshuisvesting en
Ruimtelijke Ordening.

Stel je voor: het is winter 2025 en er wordt gesnowboard midden in een 13de-eeuws Hollands stadscentrum. Het klinkt misschien als een fantasie, maar het is echt! Je ziet de verwondering op de gezichten van mensen die de smalle straatjes inlopen en ineens op de Markt in Delft uitkomen. De Markt, vroeger een moerasgebied, werd in de 15de eeuw opgehoogd met mestoverschot van de directe omgeving. Nu wordt hij tijdelijk opnieuw opgehoogd, maar dit keer met een dikke laag echte witte sneeuw om deze fantasie werkelijkheid te maken. Tussen de indrukwekkende Nieuwe Kerk uit de 14de eeuw, waar de grafkelder van de familie Oranje-Nassau ligt, en het verbouwde Stadhuis uit de 17de eeuw, wordt gesnowboard. Ik word blij van zo veel ongecompliceerd plezier van zowel sporters als toeschouwers. Er is muziek van een DJ en eetkraampjes die de sfeer compleet maken. Deze tijdelijke 'skivakantie' in de stad is mogelijk omdat de ruimte in de stad het toelaat. Rijst de vraag: hoeveel fantasie hebben we nodig in onze leefomgeving om voor iedereen kansen in de stad te creëren?

Onze leefomgeving speelt een belangrijke rol in hoe we ons identificeren en verbonden voelen met een plek zoals De Markt of met de stad waar ik woon: Delft. Zo'n leefomgeving, het kan een dorp of wijk zijn, beïnvloedt onder meer de ervaring van eenzaamheid, en heeft direct effect op onze gezondheid en ons geestelijk welzijn. Ook bepaalt de leefomgeving hoe veilig en welkom we ons voelen op een plek. Dat schept ook verplichtingen: een leefomgeving blijft niet uit zichzelf leefbaar, daar speelt onze betrokkenheid een belangrijke rol in.

Albert Einstein¹ stelde: *‘Er is geen diepere zelfbeschouwing voor nodig om uit het dagelijks leven op te maken dat wij voor anderen bestaan. Allereerst voor de mensen van wier glimlach en welzijn ons geluk afhangt, en daarna voor de vele onbekenden met wie we ons in in sympathie verbonden voelen.’* Hiervoor geven we vorm aan de leefomgeving.

De dagelijkse werkelijkheid van ons leven en het contact met anderen speelt zich af in onze leefwereld. Dit is een wereld waarin er geen strikte scheiding is tussen het fysieke en het sociale. In deze leefwereld maken we ook deel uit van de digitale wereld, waar op sociale platformen ridders de waarheid spreken, knechten altijd liegen en scherpers van waarden ons gedrag en denken sterk kunnen beïnvloeden. Dit is iets waar we ons bewust van moeten zijn.

“In onze leefwereld is er geen strikte scheiding tussen het fysieke en het sociale.”

Tegelijkertijd worden de regels voor het fysieke en sociale domein vastgesteld in de systeemwereld, bijvoorbeeld door middel van beleid, wetten en plannen. In deze systeemwereld zijn het fysieke en sociale vaak van elkaar gescheiden.

Kortom: alles wat ons leven beïnvloedt en bepaalt, vindt plaats in een complex geheel. Om niet te verdwalen, kies ik ervoor om me te richten op de invloed van de fysieke omgeving op ons leven. Hoe de ruimte en de kwaliteit van die ruimte bepalen hoe we met elkaar omgaan en de rol van de identiteit van plekken waar mensen zich aan kunnen hechten. Zoals Kevin Lynch² het zei: *“Elke stad heeft onmiskenbaar een eigen gezicht, niet in de laatste plaats in de beleving van haar inwoners”.*

Om te laten zien hoe de kwaliteit van de fysieke wereld invloed heeft op het leven van mensen, nodig ik je uit om even uit de dagelijkse werkelijkheid te stappen. Kijk naar het leven door de ogen van filmscènes van Jacques Tati en Lars von Trier, en vanuit de stad zoals beschreven in een van de boeken van Jevgeni Zamjatin. Deze klassiekers tonen hoe waarden zoals gemeenschapszin worden beïnvloed door de fysieke omgeving en wat de gevolgen daarvan zijn.

In de films *Playtime* (1967) van Jacques Tati en *Dogville* (2003) van Lars von Trier kun je heel treffend – en bij *Playtime* met een dosis humor – zien hoe invloedrijk de omgeving kan zijn waar het menselijke relaties betreft. In het boek *Wij* van Jevgeni Zamjatin³ worden lezers meegenomen in een leven dat zich afspeelt in een soortgelijke omgeving, maar dan in de verre toekomst, in het jaar 3000. De reden waarom ik je meeneem in hun verhalen, is omdat in de door hen gecreëerde omgevingen betekenisvolle symbolen en identiteit ontbreken. De relatie tussen mensen en tussen de mens en zijn omgeving wordt door deze tekorten in alle drie de contexten op verschillende manieren sterk beïnvloed.

In *Playtime* vertegenwoordigt de scenografie van een buitenwijk van Parijs uit de jaren zestig het symbool van de hypermoderne stad, waar programmeerbare technologie en kille, onpersoonlijke architectuur de overhand hebben. In Tati's geweldige verbeelding van het scenario heerst een anoniem, geredigeerd karakter. Het ontbreken van identiteit in een idealistische en pretentieuze stadsplanning, evenals de anonieme architectuur, moedigen mensen niet aan om de ruimte met elkaar te gebruiken. Door hun bijna apathisch gedrag draaien ze gelaten mee in het systeem, niemand heeft oog voor elkaar. Er ontstaat geen relatie of contact tussen mensen, noch interactie tussen de mens en de ruimte. Een massa mensen beweegt zich voortdurend door dit stadsdeel en gedraagt zich volledig onverschillig tegenover de stedelijke ruimte, maar gaat tegelijkertijd ook verloren in het interieur van gebouwen.

In *Wij* neemt Zamjatin ons mee naar het jaar 3000. Daar speelt het leven zich af in een glazen stad, omsloten door een muur. De natuur is verbannen en de inwoners hebben geen namen, slechts nummers, en mogen geen ziel bezitten. De ratio regeert, geluk is een kwestie van techniek geworden, en liefde, evenals andere emoties, worden beschouwd als ziektes die bestreden moeten worden. Fantasie is absoluut verboden. Het is niet de bedoeling dat de inwoners zich thuis voelen of zich hechten aan hun omgeving. Daarom wordt het leven opzettelijk vormgegeven in een anonieme, glazen omgeving. Het verlangen naar zingeving in het leven wordt hier, zoals ook in Tati's film, niet alleen door het systeem maar eveneens door de omgeving onverbiddelijk onmogelijk gemaakt.

Het anonimiseren van een plek is eveneens te zien in de film *Dogville* (2003) van Lars von Trier, die een stap verder gaat dan zowel Tati als Jamiatin. Het proces van anonimiseren van de omgeving wordt in zijn film niet verbeeld door modernistische architectuur, maar wordt volledig weggelaten.

In *Dogville*, een denkbeeldig dorp uit de jaren vijftig gelegen in de nabijheid van de Rocky Mountains (USA), is de bebouwde omgeving niet zichtbaar voor de toeschouwer. Von Trier stelt het dorp voor als een 'platte' ruimte, waarbij de contouren van de bebouwing slechts in krijt op de vloer zijn getekend. De fysieke gebouwen en de inrichting van de openbare ruimte ontbreken geheel, evenals de identiteit van de plek. De gevolgen van het ontbreken van architectuur (gebouwen) in de stad worden in de door de filmmaker gekozen setting op krachtige wijze voelbaar.

De bewoners stemmen hun gedrag uitsluitend af op de functie van de ruimtes, zowel in de privé- als de publieke domeinen. Maatschappelijke kennis en geheugen ontbreken in dit dorp door het weglaten van stedenbouw en architectuur. Het dorp ontnemt zo haar bewoners de fysieke gelaagdheid die noodzakelijk is voor het opbouwen van een gezonde relatie met hun omgeving en met elkaar.

De setting van deze film verbeeldt de ultieme vervlakking van de stad. Een stad die in dit geval is gereduceerd tot een planologische scheiding van ruimtes. De overgang van ruimtelijke begrenzing naar het creëren van een plaats wordt niet gemaakt. Een 'zielloze' stad is het scenario van het dagelijkse leven. We zouden hier een parallel kunnen trekken met de werkelijkheid van verwoeste steden, door natuurrampen danwel oorlog. Plekken waar de sociale waardigheid niet langer gegarandeerd kan worden.

In deze drie fictieve omgevingen zien we in Tati's film hoe een steriel vormgegeven omgeving de relatie tussen mens en plek, evenals tussen mensen onderling, onmogelijk maakt. In Von Triers film zien we hoe het ontbreken van de fysieke omgeving het leven van mensen vervreemdt, tot aan amoreel gedrag toe. En in Jamiatins boek wordt zichtbaar hoe een autoritair systeem wordt ondersteund door een vormgegeven stad die opzettelijk de opbouw van menselijke relaties verhindert, met het doel het systeem zelf in stand te houden.

Wat we leren van deze fictieve verhalen is dat de manier waarop mensen hun omgeving waarnemen, en of zij de kansen krijgen om deze mede vorm te geven, bepalend is voor de betekenisgeving in hun leven. Ruimtelijke kwaliteit en het gevoel van verbondenheid met een plek zijn daarom essentieel voor een gezonde relatie tussen mensen onderling en tussen mensen en hun omgeving. Centraal staat de vraag: hoe kunnen fantasie en verbeelding bijdragen aan het creëren van een leven met betekenis?

Het verbeelden van mogelijke ruimtelijke keuzes en van hoe de wereld er met een beetje fantasie uit zou kunnen zien, kan hier een bijzondere bijdrage leveren aan een gedeelde waardering voor onze leefomgeving. Er zijn talloze voorbeelden van hoe de toekomst gevisualiseerd kan worden, en ik ben in het bijzonder gecharmeerd van de wijze waarop dit in de veertiende eeuw door Ambrogio Lorenzetti in Siena is gerealiseerd. In het Palazzo Pubblico heeft hij in de Zaal van de Raad van Negen muurschilderingen (fresco's) aangebracht, bedoeld ter inspiratie voor het bestuur dat daar bijeenkwam. De muurschilderingen verbeelden niet alleen een mogelijke toekomst maar de gevolgen van zowel goed als slecht bestuur, zowel in de stad als op het platteland.

“Ruimtelijke keuzes raken niet alleen onze verbondenheid met een plek, maar ook sociaaleconomische aspecten van ons leven.”

De keuzes die voor het grootste deel worden gemaakt in de systeemwereld, en de mate van ruimte die daarin wordt gegeven aan de wensen en fantasieën van mensen, bepalen hoe we ons verbonden voelen met onze omgeving. Dit komt doordat het creëren van plekken zich bevindt op de grens tussen bestuurlijke en politieke besluitvorming, ruimtelijk ontwerp en sociaal-culturele ontwikkelingen. Het werken aan onze omgeving wordt vaak benaderd vanuit de lens van het fysieke domein. 'Fysiek volgt sociaal' lijkt hier nog niet volledig doorgedrongen, hoewel ruimtelijke keuzes diep ingrijpen op ons dagelijks bestaan. Deze keuzes raken niet alleen onze

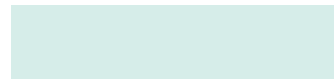

verbondenheid met een plek, maar ook sociaaleconomische aspecten van ons leven. Denk bijvoorbeeld aan energiesystemen: deze bepalen of je energierekening betaalbaar is. Of mobiliteits-systemen: die beïnvloeden je kansen op een baan. Beslissingen over voorzieningen kunnen bepalen wie je ontmoet, misschien zelfs je toekomstige partner. Keuzes over watersystemen kunnen ervoor zorgen dat je hypotheek niet onder water komt te staan. De inrichting van openbare ruimtes kan je gevoel van veiligheid en gezondheid beïnvloeden.

Daarom is dit een pleidooi voor meer fantasie in het proces. Door ruimte te geven aan de verlangens van mensen ontstaan kansen voor een meer menselijke leefomgeving, een omgeving die slechts kan gedijen wanneer we ons oprecht verplaatsen in de leefwereld van anderen. Want daar draagt iedereen een droom met zich mee.

Het gaat hier daarom verder dan het eerlijke verdelen van de schaarse ruimte om ruimte te maken voor alle transitie, al ligt hier wel dege-lijk de basis voor een veilige, betaalbare en gezonde toekomst. Timmer daarom niet alles dicht met afgebakende plannen, maar geef in het proces volop ruimte aan fantasie. Zorg er bovendien voor dat je naast de reguliere processen en instrumenten ook een Mary Poppins-tas bij de hand hebt. Misschien vind je daarin oplossingen die binnen het reguliere proces als onmogelijk worden beschouwd.

Terug naar het fantasiebeeld van het snowboarden op de Markt in Delft. Terwijl Delft in de dertiende eeuw haar stadsrechten verkreeg, stonden er in Bologna destijds 120 smalle, hoge torens in de stad. Deze torens werden gebouwd door welgestelde families als, onder meer, symbolen van status. Hierdoor ontstond een sprookjesachtige aanblik van het stadslandschap. De tekeningen van de stad uit die tijd stralen vooral een gevoel van fantasie uit. Het is tijd om torens te schetsen die niet als statussymbolen dienen, maar als symbolen van plekken waar mensen zich verbonden voelen. Geef daarom fantasie een kans en je zult zien: er gaat een (leef-)wereld voor je open.

Eindnoten

1. Ivan Nio

- 1 Kees Schuyt (1997), *Sociale cohesie en sociaal beleid*. Amsterdam: De Balie.
- 2 Glenn Lypens (2022), 'Met onze plattegronden duwen we letterlijk alles in hokjes', in: Out There #4 Woningplattegronden. Rotterdam: De Zwarte Hond.
- 3 In de Groningse gebiedsontwikkeling De Suikerzijde is bijvoorbeeld de ambitie om een samenleving te creëren die gericht is op het welzijn en de gezondheid van bewoners en op hun onderlinge sociale verbondenheid en interactie.
- 4 Sociaal en Cultureel Planbureau (2024), *Samenleven in de toekomst. Een verkenning naar sociale cohesie bij een veranderde bevolkingssamenstelling in 2050*. Den Haag.
- 5 Eric Klinenberg (2018), *Palaces for the People*. New York: Crown.
- 6 Lex Veldboer (2024), *Kleine samenleef-projecten, verenigt u*, in: De Zachte Stad. Platform Stad en Wijk, p. 31-32.
- 7 Zie ook: Kees de Graaf (2024), *Buurtontmoetingspost Michi-Noeki in Groningen, dit zijn de eerste ervaringen*. Op: Gebiedsontwikkeling.nu, 27-09-2024.
- 8 Frans Soeterbroek (2024), *Hoe vervlecht je ruimtelijke ontwikkeling met gemeenschapsontwikkeling*. <https://deruimtemaker.nl/2024/10/03/ruimtelijke-ontwikkeling-en-gemeenschapsontwikkeling-vervlechten>.
- 9 Ministerie van Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening (2024). *Sociale Duurzaamheid – Kwaliteit tussen de stenen; sociale en meerschappelijke voorzieningen voor leefbare stadsdelen*. Community of Practice Grootschalige woningbouwgebieden.

2. Suzanne Potjer

- 1 Frissen, P. (2023), *De integrale staat. Kritiek van de samenhang*. Meppel: Boom.
- 2 Soeterbroek, F. (2022), *Omstreden plannen, onderschatte burgers. De stad verdichten met bewoners*. Haarlem: Trancity/Valiz.
- 3 *Not in My Backyard*: het fenomeen dat mensen wel de noodzaak zien van bepaalde ontwikkelingen, zoals woningbouw, maar niet willen dat deze in hun directe omgeving plaatsvinden.

3. Zico Lopes

- 1 Zie <https://www.vandale.nl/>
- 2 Jimmy Nelson, *Before they pass away*. Augsburg 2018.
- 3 Mathew Carmona, *Re-theorising contemporary public space: a new narrative and new Normative*, Journal of Urbanism, vol. 8, no. 4, p 373 - 405, 2015.
- 4 Kevin Lynch, *Image of the city*, 1960.
- 5 John Montgomery, *Making a city: Urbanity, vitality and urban Design*, Journal of Urban Design, vol. 3, No. 1, p. 93 - 116, 1998.
- 6 Edvard Moser & May-Brit Moser, *A metric for Space*, Hippocampus, 18, p. 1142 - 1156, 2008.
- 7 Mathew Carmona, *Re-theorising contemporary public space: a new narrative and new Normative*, Journal of Urbanism, vol. 8, no. 4, p 373 - 405, 2015.
- 8 Willem Schinkel, *Van bestuur naar zelfbestuur: overheid, burger en zelforganisatie*, Essays Toekomst van de stad, p. 10 -13, 2012.
- 9 Justus Uitermark, *De zelforganiserende stad*, Essays toekomst van de stad, p. 5 - 9, 2012.
- 10 Concrete Blossom, *Parallele werelden & tussenruimtes*, www.concreteblossom.com, 2022.
- 11 Chrisna Du Plessis, *Towards a regenerative paradigm for the built environment*, Building Research & Information, 40(1), 7-22, 2011.
- 12 E.M. Miltenburg, *A different place to different people: Conditional neighborhood effects on residents' socio-economic status*, p. 111 - 148, 2017.
- 13 Nico Tillie, *Duurzame stad vraagt om nieuwe synergie tussen Top-Down en Bottom up*, Essays toekomst van de stad, p. 41-45, 2012.
- 14 Cees Nooteboom, *Nooit gebouwd Nederland*, 2024.
- 15 Afstudeerscriptie, *Curbanism, een ontwerpmethod*e, Mike van Staten, 2024.

5. Ianthe Mantingh

- 1 *Verdeling van gezondheid en leefomgevingskwaliteit over buurten*. Van Velze, Pieterse, Martens e.a, PBL, 2020.
- 2 *Gezondheidsmonitor Volwassenen en Ouderen*. GGD'en, GGD GHOR Nederland, CBS en RIVM, 2024.
- 3 'Leefbaarheid in Nederland 2020'. Leidelmeijer en Mandemakers, Atlas Research en In.Fact.Research, 2022.
- 4 De Stoep, *Ontmoeting tussen huis en straat*. Van Ulden, Heussen en Van der Ham, Nai010 uitgevers, 2015 (p.35).
- 5 Interview Flow Magazine, Klaartje Scheepers, 10 oktober 2024 www.flowmagazine.nl/levenslessen/mensen-met-dementie-worden-vaak-afgeschreven-maar-het-kan-anders-volgens-teun.

6. Simon Franke en Wouter Veldhuis

- 1 Zie: https://en.wikipedia.org/wiki/Right_to_the_city
- 2 Zie bijvoorbeeld: David Harvey, *The Right to the City*. New Left Review 53, 2008.
- 3 Timothy Snyder, *Over vrijheid*. Amsterdam 2024.
- 4 Simon Franke, Wouter Veldhuis, *Onderweg naar de rechtvaardige stad - Over nabijheid, vertrouwen, wederkerigheid en gemeenschap*. Haarlem / Amsterdam 2024.
- 5 Community of Practice 2023-2024, *De rechtvaardige stad – Op zoek naar de verbinding tussen theorie en praktijk*. Haarlem 2024.
- 6 Thijs Lijster, *Wat we gemeen hebben – Een filosofie van de meenten*. Amsterdam 2022.
- 7 Pieter Hoexum, *Kleine filosofie van het ommetje – Een verkenning van de buurt*. Gorredijk, 2024.
- 8 **Foto 1** – Startblok Elzenhagen Amsterdam combineert betaalbare huisvesting voor jongeren met gemeenschapvorming. Het project van ruim 500 tijdelijke woningen biedt ruimte voor jonge statushouders, studenten en starters op de woningmarkt. De woningcorporaties Lieven de Key en Eigen Haard bieden veel ruimte voor zelfbeheer en zelforganisatie. De bewoners hebben dit vertrouwen met beide handen aangepakt en zijn zeer actief betrokken bij het beheer en de inrichting van de collectieve ruimten, het complex als geheel én diverse sociale activiteiten zoals taalles en sport. Tegelijkertijd is het een kwetsbaar concept dat onder druk komt te staan als dragende bewoners vertrekken en professionele ondersteuning ontbreekt om nieuwe kwetsbare bewoners wegwijs te maken.
- 9 Simon Franke, Wouter Veldhuis, *Verkenning van de rechtvaardige stad, Stedenbouw en de economisering van de ruimte*. Haarlem/Amsterdam 2018.
- 10 Arie Lengkeek, Peter Kuenzli, *Operatie wooncoöperatie – Uit de wooncrisis door gemeenschappelijk bezit*. Haarlem/Amsterdam 2022.
- 11 **Foto 2** – Het Masterplan voor de geleidelijke ontwikkeling van de Wagenwerkplaats in Amersfoort biedt gemeenschappen letterlijk tussenruimte (en ‘tussentijd’) om andere dan louter financiële waarden te ontwikkelen. Zo kon het bewonersinitiatief Wagenspeelplaats zowel in een bestaande hal als in de openbare ruimte een grote speeltuin aanleggen. Door de langjarige betrokkenheid is deze groep burger-professionals nu al bijna vijftien jaar actief betrokken bij de organisatie van activiteiten en het beheer van de speeltuinen. De Wagenspeelplaats maakt deel uit van een breder burgerinitiatief om een groene verbinding tussen de stad en de Utrechtse Heuvelrug te realiseren: het Groene Spoor. En sinds enkele jaren zijn ze ook aangesloten bij het provinciale burgerinitiatief Zusterparken;

een netwerk van groene stapstenen die door bewoners worden aangelegd om onder andere Amersfoort en Utrecht beter te verbinden met het Nationaal Park Utrechtse Heuvelrug.

12 karinchristof.com/the-longing-for-autonomy

- 13 **Foto 3** – Lakerlopen Eindhoven. Toen zowel bewoners als woningcorporaties grote bezwaren hadden tegen de ingrijpende vernieuwingsplannen voor de wijk Lakerlopen in Eindhoven is het roer radicaal omgegooid. In een zorgvuldig co-creatief proces is vervolgens gewerkt aan een nieuw plan met de verschillende bestaande gemeenschappen in de wijk als vertrekpunt. Door ook de bewoners volledig zeggenschap te geven in de besluitvorming ontstond er weer wederzijds vertrouwen, een cruciale voorwaarde om de problemen in de wijk ook echt gezamenlijk aan te kunnen pakken. Het resultaat is dat bewoners in collectiviteit vorm konden geven aan hun eigen leefomgeving, ondersteund door de professionals van de gemeente, de woningcorporaties en het ontwerpteam. Ontwerp: MUST, Biq en Hans van der Heijden. Fotografie: Rufus de Vries

7. Anneke Brock, Manja Coopmans, Maxime van de Gevel, Esra van Koolwijk, Matthijs Uytterlinde

- 1 Beer, de, J.A.A., Duin, van, C., Gaag, van der, N.L., & Ekamper, P. (2020). *Bevolking 2050 in beeld: Drukker, diverser, en dubbelgrijs*. Nederlands Interdisciplinair Demografisch Instituut.
- 2 Vertovec, S. (2007). *Super-diversity and its implications*. *Ethnic and Racial Studies*, 30 (6), 1024-1054.
- 3 Uytterlinde, M., Brock, A., Vries, de, S., & Verloove, J. (2023). *Kennen is het niet, maar we komen elkaar hier wel tegen. Publieke familiariteit in superdiverse wijken*. KIS.
- 4 Uytterlinde, M., Gevel, van de, M., Brock, A., Verloove, J., & Koolwijk, van, E. (2024). *Samenleven in een superdiverse buurt. Kwalitatief onderzoek in twee buurten in Diemen*. KIS.
- 5 Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (2020). *Samenleven in verscheidenheid. Beleid voor de migratiesamenleving*. Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid.
- 6 Gijsberts, M., Portegijs, W., Bakker, de, E., Versantvoort, M., & Broere, J. (2024). *Samen verschillend. Een verkenning van de relatie tussen diversiteit en sociale cohesie in de buurt, op school en op het werk*. Sociaal en Cultureel Planbureau.

- 7 Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling (2005). *Niet langer met de ruggen naar elkaar. Een advies over verbinden*. Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling.
- 8 Blokland, T. (2006). *Het sociaal weefsel van de stad. Cohesie, netwerken en korte contacten*. Opbouwwerkteksten 21. Dr. Gradus Hendriks Stichting.
- 9 Fischer, C.S. (1982). *To dwell among friends: personal networks in town and city*. University of Chicago Press.
- 10 Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (2020). *Samenleven in verscheidenheid. Beleid voor de migratiesamenleving*. Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid.
- 11 Gijsberts, M., Portegijs, W., Bakker, de, E., Versantvoort, M., & Broere, J. (2024). *Samen verschillend. Een verkenning van de relatie tussen diversiteit en sociale cohesie in de buurt, op school en op het werk*. Sociaal en Cultureel Planbureau.
- 12 Blokland, T., & Nast, J. (2014). *From Public Familiarity to Comfort Zone: The Relevance of Absent Ties for Belonging in Berlin's Mixed Neighbourhoods*. *International Journal of Urban and Regional Research*, 38(4), 1142-11.
- 13 Ignatieff, M. (2017). *The ordinary virtues: Moral order in a divided world*. Harvard University Press.
- 14 Wessendorf, S. (2014). *Commonplace diversity: Social relations in a super-diverse context*. Springer.
- 15 Ministerie van Volksgezondheid en Ruimtelijke Ordening (2024). *Woontop 2024: Bouwen voor de woningzoekende sneller en met minder regels*. Geraadpleegd op 21 januari 2025, van <https://www.volkshuisvesting-nederland.nl/woontop/documenten/rapporten/2024/12/11/woontop-2024-bouwen-voor-de-woningzoekende-sneller-en-met-minder-regels>
- 16 Glas, I. (2021). *Fear of Crime and Neighbourhood Cohesion in Context: On the role of place, time and ethnic diversity*. Erasmus Universiteit Rotterdam.
- 17 De Meere, F., Verwaijen, G., Uytterlinde, M., Velden, van der, J., Hoeven, van der, A., Hollanders, K., Eikeren, van, P., & Louter, P. (2024). *Zorgen voor New Towns. Van groeikern tot aandachtsgebied*. WijkWijzer.
- 18 Raad voor Volksgezondheid en Samenleving & College van Rijksadviseurs (2022). *Ruimte maken voor ontmoeting. De buurt als sociale leefomgeving*. Raad voor Volksgezondheid en Samenleving & College van Rijksadviseurs.
- 19 Zwaard, J., van der (2023). *Over het inrichten van 'vanzelfsprekende ontmoetingsplekken'*. Rooilijn.

9. Paola Huijding

- 1 Albert Einstein, *The world as I see it*, 1935.
- 2 Kevin Lynch, *The Image of the City*, 1960.
- 3 Jevgeni Zamjatin, *Wij*, 1924.

Colofon

Deze essaybundel is een initiatief van de afdeling Ruimtelijke Kwaliteit van het Ministerie van Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening en is tot stand gekomen in samenwerking met het Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid en het College van Rijksbouwmeester en Rijksadviseurs

Redactie, eindredactie en coördinatie

Annemijn Oskam
Hanna Lára Pálsdóttir
Renson van Tilborg
Lisanne van Beurden

Essayisten

Ivan Nio
Suzanne Potjer
Zico Lopes
Floor Milikowski
Ilanthe Mantingh
Simon Franke & Wouter Veldhuis
Anneke Brock; Manja Coopmans; Maxime van de Gevel;
Esra van Koolwijk & Matthijs Uytterlinde
Froukje de Jonge
Paola Huijding

Vormgeving

Publiquest

Druk

Xerox

SPOORZONE TILBURG.
Foto: Tineke Dijkstra

The background features an abstract geometric design composed of several teal-colored rectangular blocks of varying sizes. These blocks are arranged in a way that creates a sense of depth and structure, with some blocks appearing to be stacked or layered. The overall composition is clean and modern, with a focus on geometric shapes and a limited color palette of teal and white.

*“We bouwen niet alleen
woningen maar ook
leefgemeenschappen,
hoe doen we dat?”*